

УДК 34(477):347.9+347.5
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2023/2.126-5>

Ірина ІЗАРОВА, д-р юрид. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-1909-7020
e-mail: irina.izarova@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Оксана УГРИНОВСЬКА, канд. юрид. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-3642-5903
e-mail: oksana.uhrynovska@lnu.edu.ua
Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна

Юлія ГАРТМАН, магістр
ORCID ID: 0000-0002-5637-8358
e-mail: Yuliia.Hartman@lnu.edu.ua
Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна

ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ, ЗАВДАНИХ ВІЙНОЮ: ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ НА ПРИКЛАДІ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Вступ. *Війна завдає значних руйнувань, і в цьому випадку йдеться як про майнові втрати, так і про життя та здоров'я звичайних громадян. Збитки, яких зазнала Україна та її громадяни протягом років окупації територій і війни, обраховуються в мільярдах, хоча важко остаточно визначити як методологію розрахунків, так і конкретні цифри. Для відновлення справедливості є набагато важливішим створити справедливую, прозору та зрозумілу процедуру компенсації збитків, завданих громадянам і підприємствам унаслідок цих подій. Це особливо важливо в контексті необхідності реалізації цілей сталого розвитку, зокрема й забезпечення рівного доступу до правосуддя для всіх. Статтю присвячено цим і пов'язаним питанням.*

Методи. *Для розроблення процедури відшкодування втрат і збитків, завданих війною, спочатку ми визначили, що саме може бути компенсовано та хто може подати заяву про відшкодування. Ці й інші фактори визначають особливості процедури відновлення прав і відшкодування шкоди, завданої війною в Україні. Під час пошуку відповіді на це питання ми проаналізували чинне законодавство України та проєкти законів, запропоновані для регулювання відносин, пов'язаних із компенсацією збитків.*

Також був проведений комплексний аналіз понять, таких як втрати, збитки, компенсація, репарації та відшкодування, які визначені в національному законодавстві та міжнародних угодах. Узагальнення судової практики національних судів (понад 250 проаналізованих рішень судів першої та апеляційної і касаційної інстанцій за період із 20 лютого 2014 р. по 1 вересня 2023 р., приклади яких наведені в дослідженні) свідчить про наявність різних підходів до відшкодування шкоди та розуміння того, як відновити порушені права громадян.

Результати. *Для розроблення шляхів можливого врегулювання цих проблем був проведений аналіз досвіду країн, що стикалися зі схожими подіями. Особливу увагу приділено практиці Європейського суду з прав людини, що має вирішальне значення для України (рішення у справах про компенсацію збитків, завданих окупацією).*

Висновки. *У висновку пропонуємо визначити підходи до застосування інститутів компенсації та компенсування втрат і збитків, узгоджуючи їх із міжнародними підходами, а також відповідно до очікувань суспільства для визначення найефективніших форм захисту таких прав на основі визначених критеріїв.*

Ключові слова: *відшкодування збитків; відшкодування шкоди, завданої війною; війна в Україні; урегулювання спорів; перехідне правосуддя.*

Вступ

Збройна агресія російської федерації (рф, росія – тут і далі подано в авторській орфографії) проти України розпочалась у лютому 2014 р. і змінила життя мільйонів українців. Важко поррахувати кількість людей, які так чи інакше постраждали внаслідок цього акту безпрецедентного вторгнення. 24 лютого 2022 р. вся Україна прокинулася у стані війни. Відтоді українська та міжнародна правова спільнота посилено працюють над пошуком шляхів для ефективного і, головне, реального відшкодування завданих збитків. Цим дослідженням ми прагнемо здійснити свій внесок і долучитись до розв'язання цієї нагальної проблеми, укотре привернути увагу до потреб і викликів, з якими стикаються жертви інвазії. Написання цієї статті також зумовлено відсутністю в українській науково-дослідницькій літературі достатньої кількості праць і наукових доробок, присвячених саме відшкодуванню шкоди, завданої збройною агресією рф, що вказує на її недостатню дослідженість.

Методи

Під час проведення цього дослідження ми послуговувалися аналізом широкого кола як національних, так і міжнародних нормативно-правових актів обов'язкового та рекомендаційного характерів, здійснювали порів-

няльний аналіз їхніх положень. Було проведено аналіз й узагальнення судової практики національних судів, а також ураховано практику Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). На основі узагальнення судової практики ми спробували здійснити класифікацію таких категорій, як види шкоди, завданої збройною агресією рф, позивачі та відповідачі у справах про відшкодування такої шкоди.

Результати

Частина 1. Ключові проблеми відшкодування шкоди, завданої внаслідок акту збройної агресії

"Складні питання включають, хто вважається постражданим, якому належить компенсація, яка сума компенсації має бути надана, які види шкоди повинні бути охоплені, як оцінюється шкода, як порівнюються та компенсуються різні види шкоди та як розподіляється компенсація".

Звіт Генерального секретаря ООН "Верховенство права та перехідне правосуддя в умовах конфліктів та постконфліктних суспільствах" (The Rule of Law and Transitional Justice..., 2004).

Трагедії війни в Україні не оминули нікого, проте кожна ситуація унікальна: порушено різні права, тому завдані збитки мають бути розрізнені за певними критеріями. Україна зобов'язана надавати постражданим ефективні засоби захисту, а саме – забезпечити

постраждалим рівний доступ до ефективного юридичного захисту, а також до інших правових засобів, серед яких доступ до адміністративних органів й інших органів, а також механізмів, умов і процедур відповідно до національного законодавства, що були визначені ООН в Основних принципах та настановах щодо права на захист і компенсацію для жертв грубих порушень міжнародного права про права людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права 2005 р. (Basic Principles and Guidelines..., 2005).

У резолюції 2482 (2023) Ради Європи (Legal and Human Rights..., 2023) передбачено створення міжнародного механізму для відшкодування пов'язаних з війною збитків, втрат або травм. Для виконання цього завдання пропонується створити міжнародний реєстр збитків у співпраці з Україною та державами – членами ЄС з метою ведення обліку доказів і заяв про збитки, втрати чи травми, завдані всім фізичним та юридичним особам в Україні. Як варіант розглядають створення міжнародної компенсаційної комісії для розгляду претензій, поданих і документованих у реєстрі. Друга мета – зберігання компенсаційного фонду, з якого будуть виплачуватися компенсації винагороді особам, які мають на це обґрунтоване право. Головне та найцікавіше питання – як втілити запропоновані ідеї, ураховуючи наявні механізми компенсації збитків згідно з національним законодавством України.

Це особливо важливо в контексті необхідності реалізації цілей сталого розвитку, зокрема і забезпечення рівного доступу до правосуддя для всіх. Мета 16 для сталого розвитку (The Global Goals, 2015) визначає необхідність функціонування міцних і мирних установ з метою забезпечення доступу до правосуддя для всіх членів мирних суспільств. Виконання цього завдання в умовах останніх викликів, таких як пандемія та війна в Україні, було особливо складним. Незважаючи на те, що Україна зробила кілька необхідних кроків уперед (Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року, 2019), вивчення механізмів компенсації шкоди, завданої війною, має продовжуватись, а його результати – упроваджуватись.

Принципи, що лежать в основі схем компенсації постраждалих від війни, закріплені в міжнародному гуманітарному праві та ґрунтуються на міжнародних правах людини. Вони стосуються захисту та допомоги постраждалим від збройних конфліктів і визнання їхнього права на компенсацію завданих збитків.

Компенсація збитків може бути реалізована різними способами та в різних сферах. *Фінансова компенсація за матеріальні збитки*: постраждалі громадяни України можуть подати заяви на фінансову компенсацію за свої оселі, власність і майно, що було зруйноване під час конфлікту. Громадяни, які втратили роботу або зазнали економічних втрат через конфлікт, можуть звернутися за наданням екстреної фінансової допомоги за програмами економічної реконструкції та відновлення й іншими формами підтримки для відновлення джерел їхнього доходу. *Медична та психологічна допомога*: особи, які постраждали від насильницьких злочинів під час бойових дій, можуть звернутися за медичною та психологічною допомогою для відновлення свого фізичного та психічного здоров'я. *Соціальна допомога та захист прав дітей*: сироти й інші вразливі особи можуть звернутися за соціальною допомогою та захистом прав дітей для

відновлення своїх порушених прав і забезпечення їхньої безпеки від експлуатації чи зловживання правами. *Гуманітарна допомога та захист біженців*: громадяни України, які були змушені шукати притулок в інших районах України чи Європи, можуть звернутися за гуманітарною допомогою та захистом біженців для надання притулку, їжі, води й інших основних потреб.

Звернувши увагу на зазначене, у цій статті ми сфокусувалися на питаннях відшкодування завданих збитків, ураховуючи специфіку інших видів допомоги постраждалим (таких як медична, психологічна тощо), які є предметом дослідження в інших галузях науки.

Проект закону, запропонований у березні 2022 р. (Про компенсацію за пошкодження..., 2022), визначав порядок виплати компенсації за пошкоджене та зруйноване нерухоме майно під час війни¹. Це не означає, що інші види збитків, завданих війною, не будуть компенсовані, проте мета цього проекту закону полягала у визначенні спрощеної процедури відновлення прав. Однак не можна сказати, що й інші варіанти відновлення порушених прав не будуть реалізовані в таких самих умовах – просто і швидко.

У нинішніх складних умовах війни та масштабного руйнування надзвичайно важливо забезпечити досягнення відповідного рівня задоволення громадських очікувань, коли громадяни, що страждають від війни, отримують справедливу компенсацію за свої збитки. Перехідне правосуддя – складне явище, яке вже існує на території України від початку тимчасової окупації території сходу та Криму (дивіться більше деталей щодо перехідного правосуддя в Україні (Gricius, 2019; Horne, 2023; Moghalu, 2005; Teitel, 2014; Williams et al., 2012), що дає змогу впроваджувати гнучкі інструменти для відновлення справедливості в умовах поствоєнного періоду.

Як правильно підкреслено у звіті Генерального секретаря про дотримання верховенства права та перехідне правосуддя (The Rule of Law and Transitional Justice..., 2004), в умовах масових порушень прав людини держави зобов'язані діяти не тільки проти злочинців, а й в інтересах жертв – включно з наданням компенсації, відповідні програми для компенсації збитків можуть стати ефективним й оперативним доповненням до внесків трибуналів і комісій, забезпечуючи конкретні засоби відшкодування, сприяючи примиренню та відновлюючи довіру жертв до держави. Як зазначено в останньому звіті, "розроблення та впровадження виключних, специфічних для контексту та спрямованих на жертв перехідних процесів правосуддя" – це саме те, до чого ми маємо прагнути (Brands Kehris, 2022).

Досвід інших країн чітко демонструє важливість і невідкладність надання комплексного підходу до врегулювання питання компенсації втрат цивільного населення в умовах війни, що не обмежується впровадженням окремих процедур компенсації за втрати цієї чи іншої власності.

Головний юридичний відділ Верховної Ради України звернув увагу на нерозумність обмеження лише компенсацією за пошкоджене та зруйноване нерухоме майно. Коректне зауваження про селективність механізму також не може бути застосоване до всіх об'єктів цивільних прав, передбачених чинним законодавством (Цивільний кодекс України, 2003, гл. 3).

¹ Законопроект № 7198 "Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією російської федерації" був поданий Президентом України у 2022 р. Його було прийнято Верховною Радою України 23 лютого 2023 р. Закон № 2923-IX був підписаний Президентом України та набрав чинності 17 березня 2023 р.

На нашу думку, і ми будемо відстоювати цю позицію в нашому дослідженні, різноманітність збитків, яких зазнали громадяни України, юридичні особи, тільки спонукає до пошуку ефективного та багатогранного механізму відшкодування шкоди, який буде парасольковою процедурою, у межах якої відновлюватимуться права на майно, а також немайнові права, що були порушені під час війни й окупації.

Ми маємо зауважити, що в Україні існує інститут відшкодування збитків, передбачений гл. 82 Цивільного кодексу України, ст. 280, 515, 602, 1072 та ін. Проте проект закону про компенсацію використовує інший термін, який в українському законодавстві вживається інакше (Зауваження до проекту Закону України про компенсацію, 2022).

Способи захисту цивільних прав й інтересів передбачають відшкодування за завдані збитки й інші методи відшкодування за матеріальні збитки, передбачені ст. 16 Цивільного кодексу України. Згідно зі ст. 22 Цивільного кодексу України, особа, яка зазнала збитків внаслідок порушення її цивільного права, має право на відшкодування. Збитками є: 1) втрати, яких зазнала особа у зв'язку з руйнуванням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа понесла або повинна понести на відновлення порушеного права (реальні збитки); 2) прибуток, який особа могла б отримати насправді в умовах нормального розвитку подій, якби не було порушено її право (втрачена вигода).

Проте, поняття *компенсація* щодо відшкодування матеріальних збитків не містить у собі його визначення чи особливостей. Це визначення міститься в Законі України "Про авторське право і суміжні права" (2022), у якому також використовується термін *відшкодування*, але має деякі особливості. Термін *компенсація* також зустрічаємо і в Господарському кодексі України (2003), у контексті відшкодування витрат на придбання машин й обладнання (ст. 16, п. 2). Держава може надавати компенсації чи додаткові виплати сільськогосподарським виробникам за реалізовану ними сільськогосподарську продукцію державі).

Водночас ст. 152 містить положення щодо права суб'єкта господарювання, який здійснює господарську діяльність, вимагати компенсації збитків, завданих його природним ресурсам іншими суб'єктами. Частина 1 ст. 225 Господарського кодексу має положення щодо можливого матеріального відшкодування моральної шкоди у випадках, передбачених законом, яка є частиною збитків, що підлягають компенсації особою, яка скоїла господарське правопорушення. У подібному контексті концепцію також використовують для визначення прав на компенсацію та відшкодування збитків для іноземних інвесторів (ст. 397).

Мабуть, питання правильного застосування інститутів цивільного та господарського права також належить до сфери визначення цих двох галузей права і дебатів, що відбуваються в академічних колах (Про утворення робочої групи..., 2019; Ковальський, 2021; Осетинська, 2022; Студенников, 2021; Щербина, 2019), і може бути пов'язане з реальними проблемами практичного застосування, оскільки в Україні діє окрема гілка господарських судів (Prytyka, 2018).

Парадоксально, латинською термін *відшкодування* (*compensatio*) звучить як *компенсація* в українській термінології. Також важливо зауважити, що в документах ООН зазвичай ідеться про репарації (The Rule of Law and Transitional Justice..., 2004).

Як зазначено ООН у документі "Основні принципи та настанови щодо права на захист і компенсацію для жертв грубих порушень міжнародного права про права людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права" 2005 р., відповідно до національного законодавства та міжнародного права жертвам має бути надана повна й ефективна компенсація, що може мати такі форми, як-от: реституція, компенсація, реабілітація, задоволення та гарантії невідтворності (Basic Principles and Guidelines..., 2005).

Реституція повинна, якщо це можливо, відновити права жертви до початкового стану перед грубими порушеннями міжнародного права людини або серйозними порушеннями міжнародного гуманітарного права. Реституція може передбачати: відновлення свободи, насолоди правами людини, ідентичність, сімейне життя та громадянство, *повернення на місце проживання, відновлення роботи та повернення майна (курсив авт.)*.

Компенсація, що змістовно відповідає відшкодуванню збитків згідно із законодавством України, означає компенсацію будь-яких матеріальних збитків, які оцінюються економічно, залежно від тяжкості порушення й обставин кожного конкретного випадку, які є наслідком грубих порушень міжнародного права, прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права (Basic Principles and Guidelines..., 2005).

Реабілітація має передбачати медичний і психологічний догляд, а також правові та соціальні послуги.

У науці висловлюють різні думки щодо можливості застосування цих інститутів. Як зауважує Ларрі Мей (May, 2012), реституція – це повернення законному власнику того, що було втрачено чи взято, а репарація – відновлення в належному стані того, що було пошкоджено. Реституція і репарація мають той самий корінь – відновлення, яке саме по собі є типом виправлення чи компенсації. Однак кожен термін підкреслює різні аспекти ідеї відновлення. Він аргументує, що коли досягається перехідне правосуддя, порівняно зі звичайним присудженням компенсації, іноді виявляється, що особа, яка завдала шкоду, не єдина, хто має обов'язок відновити.

Питання вмісту концепції має велике значення, оскільки звернення до суду з вимогою захисту права й обраний метод захисту цього права мають відповідати чинному законодавству, зокрема й основному кодифікованому акту, що регулює майнові та немайнові відносини – Цивільному кодексу України.

Питання, які стосуються конкретних об'єктів і збитків, що відшкодовуються згідно зі згаданим законом, визначаються передусім бажанням відновити права громадян, які залишилися без домівки, без даху над головою¹ (Al-Harithy, 2010). Водночас будь-які витрати, які можуть бути пов'язані з цим, мають бути компенсовані, інакше очікування суспільства не будуть повністю враховані.

Як пояснити, чому відшкодуванню підлягає саме пошкоджений будинок, а не автомобіль чи інші речі, які також мають цінність для їх власників? Будинок та квартира є об'єктами права власності, як і все інше; проте саме аспект їхньої важливості для власника повинен бути вирішальним в оцінці вартості відшкодування понесених збитків (фотографії, особисті речі дітей тощо).

Однак в умовах війни та перехідного правосуддя важливим не завжди є сам факт матеріальної компенсації збитків, але часто і сам факт визнання цих втрат. Репарації іноді охоплюють нематеріальні елементи – такі, як відновлення юридичних прав потерпілих, програми

¹ Навіть втрати нерухомого майна повинні бути вираховані більш комплексно, зважаючи на руйнування оточуючої інфраструктури.

реабілітації жертв і символічні заходи, такі як офіційні вибачення, пам'ятники та пам'ятні церемонії, як правильно зауважується в звіті ООН (The Rule of Law and Transitional Justice..., 2004).

Відсутність ефективних механізмів компенсації збитків може призвести до несподіваних наслідків, досвід інших країн світу підтверджує необхідність упровадження прозорих і зрозумілих процедур, чітко визначеного порядку компенсації та переліку видів збитків, що підлягають компенсації.

Грабіж цінних мистецьких об'єктів Радянським Союзом і спроби виправдати це відомі у всьому світі (Grelka, 2019), що має привернути особливу увагу вчених, насамперед тому, що однією із заявлених цілей війни є знищення українського народу та його культури, тому в цьому випадку йдеться не лише про коштовні об'єкти мистецтва як такі, але й про, зокрема, об'єкти української культури та мистецтва, вирішальні для історії та ідентичності українського народу¹ (Perrot, 2006).

Доцільно приділити особливу увагу процедурі компенсації збитків, завданих здоров'ю та життю українського населення загалом під час війни. Зокрема, як підкреслено в дослідженні війн в Іраку та Афганістані (Schulzke, & Carroll, 2018), військові виплачували грошові компенсації цивільним за "випадкові" травми, смерть і/або збитки майна з метою "здобути" симпатії населення. Автор обґрунтовано приходить до висновку, що, хоча грошові виплати можуть полегшити короткострокові економічні потреби, відсутність юридичної відповідальності є проблемною, оскільки це може сприяти збільшенню безкарності для силовиків (Gilbert, 2015).

Отже, не в кожному випадку шкоду можна точно визначити у грошовому виразі, як правильно наголошено у звіті ООН (The Rule of Law and Transitional Justice..., 2004), відновлення права власності або просто компенсація, коли це неможливо, є загальною проблемою, особливо коли це робиться через масові програми уряду. Важкими є питання: хто із жертв має отримати компенсацію, скільки слід виплатити компенсації, які типи збитків підлягають компенсації, як оцінюються збитки, як різні види збитків порівнюються та компенсуються, і як розподіляється компенсація.

Проте пройшло майже два роки від часу початку активних воєнних дій росії, а чіткі механізми компенсації збитків або відшкодування особам, які їх зазнали у зв'язку з війною, досі не розроблені. В Україні регулюється лише питання компенсації витрат на тимчасове проживання (перебування) внутрішньо переміщених осіб (таку компенсацію виплачують особам, які надали внутрішньо переміщеним особам безкоштовне проживання в Україні) (Про затвердження Порядку компенсації витрат..., 2022), а також право на компенсацію витрат на оплату зайнятості внутрішньо переміщеним особам роботодавцями, які наймали таких осіб під час воєнного стану в Україні (Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації..., 2022).

Приклади інших країн вимагають більш ретельного аналізу можливостей позасудового чи іншого альтернативного врегулювання спорів, пов'язаних з відшкодуванням завданої шкоди у масовому розмірі громадянам² (Jobin, 2021). Оскільки пропонується стаття не розглядає ці питання докладно з огляду на обсяг та

цілі дослідження, важливо наголосити на перспективах цього напрямку для подальших досліджень.

Зокрема, важливо нагадати, що згідно зі звітом, державам слід, серед іншого, докласти зусиль для розроблення процедур, що дають змогу групам потерпілих подавати вимоги щодо репарацій та отримувати їх, якщо це вважається належним й обґрунтованим згідно із законодавством (Basic Principles and Guidelines..., 2005).

Учені активно обговорюють питання компенсації екологічних збитків в Україні (Albakjaji, 2022). Досвід розв'язання спорів щодо порушення екологічних прав громадян та компенсації збитків за це є досить ілюстративним. У цьому контексті Комісія ООН з компенсації є унікальною моделлю відповідальності та компенсації за збитки довкіллю, що забезпечила юридичний процес, який каталогізував, оцінив і виділив кошти для оплати прибирання та відновлення пошкодженого ґрунту, водойм, узбережжя та інших збитків, завданих війною в Перській затоці 1990–1991 рр. (Payne, 2016; 2017). Програма з екологічних питань Комісії ООН наголошує на важливості інноваційного підходу до правосуддя після війни. Комісія адаптувала традиційну модель двосторонньої комісії з компенсації, що також демонструє: держави можна притягнути до відповідальності за збитки довкіллю під час війни, і розкриває переваги, які можна отримати від багатосторонньої участі та довгострокових зобов'язань до відновлення довкілля (Castellaneta, 2005; Payne, 2017; Sand, 2005).

До питань, які мають охоплювати коло об'єктів компенсації завданих війною збитків, належить питання переселення та повернення на місце проживання. Як цілком правильно зазначено в літературі, питання переміщення під час війни важливе, багато переміщених осіб опинилися в юридичному лімбі, без визнання та компенсації. Ми також підтримуємо право на повернення за звичаєвим міжнародним правом, що вимагає від держав сприяти добровільній репатріації та надавати реституцію.

Юридичне визнання державою такого переміщення передбачає утримання від запобігання чи ускладнення повернення, припинення актів помсти чи дискримінації, а також пошук способів усунення кореневих причин переміщення. Відшкодування передбачає повернення власності, компенсацію матеріальних і моральних збитків, заходи з реінтеграції та досягнення примирення, а також пропозиції ефективних моделей повернення. Зокрема, дослідження виправдано підкреслює потребу визначення на рівні закону про примусове переміщення його часового обмеження, характеру повернення та пом'якшення поточних криз, з якими стикаються переміщені особи (Mohee, 2021).

На нашу думку, немає необхідності узагальнювати підходи до визначення компенсації, як компенсацію витрат на тимчасове проживання внутрішньо переміщених осіб чи на оплату працевлаштування, які здійснюються громадянами добровільно та за власним переконанням. Компенсація збитків, спричинених війною, від якої громадяни страждають незалежно від їх волі, має здійснюватися відповідно до їхньої специфіки та особливостей.

Важливо згадати цитату зі звіту: "Найімовірніше, що жодна форма компенсації не задовольнить жертв. Замість цього, як доповнення до роботи кримінальних

¹ Особливістю вже відомого досвіду було те, що культурні об'єкти займали важливе місце в репараціях, що зараз цікаво переосмислити через призму права власності. Між 1919 та 1945 р. відбулися два протилежні випадки, коли правовий статус культурних об'єктів змінився завдяки механізмам репарацій.

² Йдеться про екологічні права громадян.

трибуналів і комісій, зазвичай потрібні добре продумані поєднання заходів щодо відшкодування". Як показує практика, судді Югославських і Руандійських трибуналів визнали та запропонували ООН розглянути можливість створення спеціального механізму реінтеграції, який би діяв поруч із трибуналами (The Rule of Law and Transitional Justice..., 2004).

Отже, різноманіття збитків, яких зазнали громадяни України та юридичні особи, надихає на пошук ефективного та багатопланового механізму їхнього відшкодування, у межах якого можуть бути застосовані різні методи правового захисту, а не тільки ті, що передбачені Цивільним кодексом України, але й ті, на які посилаються у звітах ООН – відновлення прав законних власників, програми реабілітації жертв і символічні заходи, такі як офіційні вибачення, пам'ятники та відзначення подій. Не можна і не слід недооцінювати увагу та повагу до пам'яті жертв і втрат, що зазнав народ України й інші народи від тягаря війни, яку неможливо компенсувати лише грошима. Водночас комплексні заходи визнання виконуватимуть ще одну важливу функцію, запобігальну, з метою запобігання можливим подібним конфліктам у майбутньому.

Головною процедурою компенсації може бути загальна процедура, у межах якої буде здійснюватися відновлення як майнових, так і немайнових прав, які були порушені під час війни й окупації. Водночас гарантоване право подати заяву на компенсацію повинно бути визначене щодо втрат будь-яких об'єктів громадянських прав, передбачених чинним законодавством, а не стосовно переліку, визначеного законом чи іншим чином.

Ми вважаємо, що обмеження або вибірковий підхід до визначення об'єктів компенсації чи витрат, які підлягають відшкодуванню, є неправильним і порушує основні права людини. Механізм компенсації має передбачати спрощену та прозору версію процедури відновлення прав на житло, на компенсацію оплати праці внутрішньо переміщених осіб, усе, що забезпечить можливість нормального життя людини. Водночас має залишитися реальна перспектива подання заяви на відновлення порушених за думкою особи прав, зокрема й авторських прав, або будь-яких інших, які не можна віднести до найважливіших пріоритетів.

У цьому випадку, на нашу думку, вирішальними повинні бути дії, що спричинили порушення прав – це війна та дії, безпосередньо пов'язані з нею (військові дії, терористичні акти, саботаж, спричинений збройною агресією, диверсії). Це дасть змогу чітко розмежувати дії та зусилля, спрямовані на відновлення справедливості після війни, та витрати коштів із фондів компенсації.

На якій підставі особи звертаються за відшкодуванням та яка причина порушення права – війна чи окупація? Військові дії чи будь-які дії під час війни? На території всієї України чи на території бойових дій? У проекті закону про компенсацію витрат зазначено, що йдеться про збитки "в результаті бойових дій, актів тероризму, диверсій, спричинених збройною агресією російської федерації проти України". Узагальнення судової практики показує, що основною причиною звернень за компенсацією є фактична військова агресія російської федерації проти України й окупація частини території України, ведення бойових дій, акти тероризму тощо, уже визначені як її наслідки та зумовлені ними підстави для таких звернень. З іншого боку, слово *війна* не використовують ні в судовій практиці як підставу для звернення до суду, ні в національних правових актах.

Як було зазначено в Основних принципах та настановах щодо права на захист і компенсацію для жертв грубих порушень міжнародного права про права людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права 2005 р. (Basic Principles and Guidelines..., 2005), для компенсації збитків мають бути грубі порушення міжнародного права, прав людини та серйозні порушення міжнародного гуманітарного права.

Окрім вище перелічених фактичних підстав для звернення до суду за відшкодуванням, також обов'язково повинні існувати і юридичні підстави. Такі підстави можна знайти у профільних міжнародних і національних нормативно-правових актах. Класичною підставою, що зумовлює звернення однієї сторони до іншої або ж до уповноваженого органу, є наявність обов'язку, який друга сторона має виконати.

Одним із провідних і ґрунтовних документів, що закріплює підставу для звернення до суду за відшкодуванням, є, на нашу думку, Основні принципи та настанови щодо права на захист і компенсацію для жертв грубих порушень міжнародного права про права людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права 2005 року, до якого ми неодноразово зверталися протягом нашого дослідження. У п. 16 документа зазначено, що держави мають прагнути створити національні програми відшкодування й іншої допомоги жертвам у випадку, якщо сторони, відповідальні за завдану шкоду, не можуть або не бажають виконувати свої зобов'язання (Basic Principles and Guidelines..., 2005). Закріплення цього обов'язку держави перед особами, що постраждали від насильницьких дій загарбника, свідчить про те, що у громадян існують підстави для звернення з позовами про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією РФ, саме до Держави України, як суверена, що забезпечує захист і відновлення порушених прав свої громадян. Саме держава зобов'язана розробити ефективні механізми відшкодування шкоди, яку отримали її громадяни, створити швидкі та справедливі процедури з її відшкодування та, нарешті, відшкодувати. Саме таку функцію покладено на державу у відношенні "держава – людина". Водночас у відношенні "держава – держава" одна держава, що завдала шкоди і є агресором, зобов'язана відшкодувати в повному обсязі завдану іншій державі шкоду. Відповідно, держава, що постраждала від акту збройної агресії, має право і вважаємо, що навіть повинна, усіма доступними правовими засобами вимагати відшкодування усіх збитків агресором. Однак це питання розв'язується в межах іншої процедури та в царинах інших галузей права, і є перспективним для наступних досліджень.

Проте чи всі завдані збитки підлягають відшкодуванню та чи є для цього підстави? Чи, можливо, існує певна диференціація? 26 січня 2023 р. Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила Резолюцію № 2482 (Legal and Human Rights..., 2023), у якій зазначено, що збройний напад російської федерації та широкомасштабне вторгнення в Україну, розпочате 24 лютого 2022 р., є "агресією" відповідно до положень Резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, прийнятої в 1974 р., і явним порушенням Статуту ООН. Асамблея наголосила, що російська федерація буде вважатися такою, що продовжує свою агресію, доки не буде повністю відновлено суверенітет, територіальну цілісність, єдність і політичну незалежність України в її міжнародно визнаних кордонах. Асамблея нагадує, що агресія, яка триває, є продовженням агресії, розпочатої 20 лютого 2014 р., яка включала вторгнення, окупацію та незаконну анексію Криму російською федерацією. Це

надзвичайно важливий момент для визначення того, які збитки і за який час підлягають відшкодуванню на міжнародній арені, а отже, і в Україні, – ті, які були завдані за весь період агресії, а саме з лютого 2014 р. і дотепер, чи лише ті, яких Україна зазнала від початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. Відповідь на це питання очевидна – однозначно росія має заплатити за уся шкоду, завдану протягом цих дев'яти років агресії, визнаної усім цивілізованим світом.

Ба більше, цією ж Резолюцією Парламентська асамблея Ради Європи (Legal and Human Rights..., 2023) рішуче підтримує створення спеціального трибуналу, юрисдикція якого обмежуватиметься злочином агресії, учиненим проти України, і поширюватиметься *ratione temporis* на агресію, розпочату російською федерацією в лютому 2014 р. І хоча тут ідеться про злочин агресії та спеціальний кримінальний трибунал, однак це визнання періоду, протягом якого агресія росії проти України триває, дає нам підстави вимагати відшкодування за всю завдану шкоду за цей час.

Наступним логічним кроком, який спрямований на створення для юридичних підстав практичного підґрунтя, стала Резолюція CM/Res(2023)3 (Establishing the Enlarged..., 2023), що затвердила угоду міжнародних партнерів про створення Реєстру шкоди, завданої агресією російської федерації проти України, прийнята Комітетом міністрів 12 травня 2023 р. Цією Резолюцією Комітет міністрів Ради Європи вирішує створити Розширену часткову угоду щодо Реєстру збитків, завданих агресією російської федерації проти України, яка регулюється статутом, доданим до цієї резолюції, яка слугуватиме як запис, у документальній формі, доказів та інформації про вимоги щодо збитків, втрат чи травм, завданих усім зацікавленим фізичним і юридичним особам, а також державі Україна (включно з її регіональними та місцевими органами влади, підприємствами, що належать або контролюються державою), завданих із 24 лютого 2022 р. на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, включно з її територіальними водами, через міжнародно неправомірні дії російської федерації в Україні або проти неї. У створений реєстр пропонують внести збитки, завдані станом на або після 24 лютого 2022 р. Таке формулювання є змістовно недосконалим, через що передбачає два можливі тлумачення. У першому варіанті конструкція "станом на" може бути розтлумачена як сукупність завданої шкоди, що була завдана в період із 20 лютого 2014 р. та вже існувала 24 лютого 2022 р. Другий варіант більш песимістичний для України і має вужче тлумачення – до цього реєстру вноситимуть та, відповідно, можуть бути відшкодовані лише ті збитки, що були спричинені за час повномасштабного вторгнення, тобто власне 24 лютого 2022 р. і дотепер. Проте, з огляду на зміст Резолюції ПА Ради Європи, що була ухвалена на декілька місяців раніше, можемо обґрунтовано припустити, що до реєстру мають бути внесені також ті збитки, яких Україна зазнала до 24 лютого 2022 р., що є цілком справедливо та створює додаткові юридичні підстави для їхнього відшкодування.

Усі ці особливості роблять необхідним повернутися до основного питання: яку процедуру слід використовувати у випадку виникнення збитків під час війни – відшкодування збитків чи компенсацію? Згідно із Цивільним кодексом, відшкодування збитків передбачає визначення складу цивільного правопорушення, а саме – хто спричинив збитки, його незаконної поведінки (дія чи бездіяльність), наслідок і причинно-наслідковий зв'язок між ними. Водночас незаконна поведінка – це поведінка, що не відповідає вимогам закону, призводить до порушення (скорочення, обмеження) прав і законних інтересів іншої особи. В умовах війни це може бути не так просто.

Основним методом захисту порушених прав, передбаченим цивільним законодавством України, є відшкодування збитків у судовому порядку. Щоб отримати хоча б якусь сатисфакцію за майнові та моральні збитки, спричинені російською федерацією, яка, безумовно, не може повністю припинити всі психологічні страждання, зумовлені актом збройної агресії, потерпілі звертаються до суду з вимогами щодо відшкодування моральної та майнової шкоди, спричиненої збройною агресією російської федерації проти України.

У зв'язку із продовженням повномасштабної агресії російської федерації проти України й усвідомлюючи, скільки шкоди, як матеріальної, так і моральної, було завдано за цей час, можна абсолютно передбачити, що судова система переживе бум із надходження позовних заяв з вимогами щодо відшкодування.

Це свідчить про те, що в деяких випадках слід використовувати альтернативний судовому механізм компенсації для відшкодування шкоди особам, постраждалим від війни, щоб у процесі відновлення їхніх прав не завдалася ще більша травма (наприклад, недопустимим є тривалий час очікування компенсації, що є досить реальним у випадку судового розгляду відшкодування).

Також виникає питання щодо обсягу компенсації. Згідно з основними принципами ООН¹, будь-яка економічно оцінена шкода, з урахуванням важливості порушення й обставин кожного конкретного випадку, має бути відшкодованою, охоплюючи і втрати можливостей та втрату потенційного заробітку, а також держави зобов'язані надавати компенсацію постраждалим за дії або бездіяльність, які можна віднести до грубих порушень міжнародного права, прав людини чи серйозних порушень міжнародного гуманітарного права (Basic Principles and Guidelines..., 2005). Однак відомі випадки, коли національні комісії значно завищували суму втрат, що приводило до стрибка економічного зростання (Babičenko, 2018).

Коротко підводячи підсумок, варто зауважити, що держава, яка постраждала внаслідок війни та військових дій, має докласти зусилля для впровадження комплексного механізму компенсації та репарацій для жертв війни, військових операцій, а також, окрім цього, реалізувати способи захисту прав, передбачених національним законодавством, а також розробити спеціальну законодавчу базу з компенсації втрат жертвам війни (немайнові заходи задоволення потреб постраждалих).

¹ Дивіться більше: "право на відшкодування та реституцію". Серед іншого принципи передбачають, що "будь-яка економічно оцінювана шкода, яка є відповідною та пропорційною важкості порушення та обставинам кожного випадку", повинна бути компенсована, включаючи втрачені можливості та збитки в заробітній платі (п. 20, наголос додано).

Генеральна Асамблея заявила, що держави мають обов'язок "надавати компенсацію потерпілим за дії чи бездіяльність, які можуть бути приписані державі та які становлять грубі порушення міжнародного права людини або серйозні порушення міжнародного гуманітарного права" (п. 15).

Компенсація збитків входить до грошової компенсації, призначеної особі чи організації внаслідок збитків чи шкоди, яку вони зазнали внаслідок порушення контракту чи цивільного правопорушення (правопорушення в цивільному праві).

Частина 2. Хто має право на компенсацію (відшкодування)?

"Мета компенсації – поставити потерпілу сторону в ту ж фінансову позицію, у якій вона була б, якби шкода не була завдана. Ця компенсація може охоплювати відшкодування витрат, втраченого доходу, фізичних і психологічних страждань, а також інші види збитків".

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 60/147 (Basic Principles and Guidelines..., 2005).

Принципове питання – звернутися можуть усі, хто вважає, що його права порушені, та що витрати можуть бути відшкодовані або компенсовані.

Одне з основних наших завдань полягало у визначенні головних суспільних запитів, з якими особи звертаються до судів, щоб зрозуміти, яким чином можна найефективніше задовольнити кожен з них. З огляду на це під час дослідження було зроблено акцент саме на практиці судів першої інстанції. За допомогою людського ресурсу на вебпорталі Єдиного державного реєстру судових рішень (2023) нам вдалося знайти понад 5500 рішень (з яких 3940 рішень судів першої інстанції та 1622 рішення апеляції та касації) в цивільному та близько 1300 рішень у господарському судочинстві.

У цьому контексті дослідження судової практики має надзвичайно важливе значення для напрацювання державою поруч із судовим порядком захисту інших засобів правового захисту порушених прав, що передбачають доступ до адміністративних органів й інших органів, а також механізми, умови та процедури відповідно до національного законодавства, які матимуть на меті швидку й ефективну компенсацію.

Проведене узагальнення показує, що серед фізичних осіб, які зверталися до судів з позовами про відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії РФ проти України, можна виокремити кілька категорій. Перша з них – це *особи, які мають статус учасника бойових дій і брали участь у проведенні антитерористичної операції (АТО) та/або Операції Об'єднаних Сил (ООС)*. Часто серед таких осіб за відшкодуванням звертаються ті, хто перебував у полоні, що, безумовно, боліче вдарило по психічному здоров'ю цих захисників. Не варто забувати і про фізичні травми, завдані бойовими пораненнями, які зазвичай призводять до отримання особою інвалідності, – така шкода теж відшкодовується судами як моральна (Рішення від 11 листопада 2019, *Справа № 355/1030/19*, 2019). Оскільки наразі судовій практиці відомі лише випадки звернення за відшкодуванням осіб, які брали участь в АТО і ООС, але натепер відсутні приклади звернень з позовами осіб, які стали на захист України з початком повномасштабної війни (а таких звернень очікується надзвичайно велика кількість), то учасники АТО/ООС в обґрунтування своїх вимог вказують, окрім обставин свого перебування в полоні та виконання бойових завдань, на те, що після початку збройної агресії російської федерації проти України їхній загальний моральний стан погіршився та душевні страждання посилились (Рішення від 5 квітня 2022, *Справа № 211/3600/20*, 2022). Подібні приклади подання учасниками бойових дій позовів про відшкодування моральної шкоди можна побачити і в інших судових рішеннях як 2022 р. (Рішення від 12 вересня 2022, *Справа № 686/21759/21*, 2022; Рішення від 22 вересня 2022, *Справа № 216/3586/21*, 2022), так і раніше, починаючи з 2016 р. (Рішення від 14 грудня 2016, *Справа № 689/1880/16-ц*, 2016). Слід зауважити, що судова практика рухається в бік задоволення таких позовів.

Наступною категорією позивачів, яку слід виділити, є *члени сім'ї загиблих осіб внаслідок збройної агресії РФ*. Характерною її особливістю є те, що особи звертаються за відшкодуванням моральної шкоди, пов'язаної із загибеллю члена сім'ї, як від власного імені, так і в інтересах малолітніх осіб, оскільки у багатьох випадках цим загиблим членом сім'ї є батько малолітньої дитини. Зокрема, особою, що звертається до суду, є дружина загиблого, яка діє від власного імені та в інтересах своєї малолітньої дитини, та звертається з вимогою про відшкодування моральної шкоди російською федерацією. Підставою для позовів саме в такому випадку є те, що чоловік позивачки та батько її малолітньої дитини, який був призваний на військову службу у складі Збройних сил України, безпосередньо брав участь в захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України та загинув під час виконання бойового завдання. Наслідком цього та завданою шкодою є те, що через втрату чоловіка та батька своєї дитини, позивачка відчуває безперервні, невгамовні душевні болі та страждання, втратила душевний спокій, постійно відчуває незахищеність і розчарування, дитина, залишившись без батька, ніколи не матиме можливості відчутти необхідні для повноцінного розвитку батьківську любов й увагу (Рішення від 4 грудня 2018, *Справа № 405/6702/18*, 2018). Аналогічні випадки подання позовів про відшкодування моральної шкоди позивачами-членами сім'ї загиблих осіб внаслідок збройної агресії проти РФ можна простежити у переважній більшості досліджених справ (Рішення від 13 листопада 2018, *Справа № 686/21800/18*, 2018; Рішення від 2 лютого 2021, *Справа № 308/9708/19*, 2021; Рішення від 21 червня 2022, *Справа № 212/4039/21*, 2022).

З позовами про відшкодування моральної шкоди звертаються також повнолітні діти у зв'язку із загибеллю одного з батьків, що спричинена збройною агресією. У зазначених справах, наприклад, позивачі – повнолітні діти вказують, що у зв'язку із загибеллю одного з батьків їм було завдано моральної шкоди, яка полягає у тому, що, дізнавшись про його смерть, вони зазнавали сильний емоційний стрес та відчуття душевного болю від усвідомлення незворотності втрати найближчої людини. Переважна частина з позивачів на час загибелі одного з батьків (переважно це батько-військовослужбовець) були неповнолітніми, тому зауважували на втрату життєвих орієнтирів, оскільки зазвичай батьківська фігура відіграє значну роль у становленні особистості дитини та її дорослішанні. Як наслідок втрати у неповнолітніх осіб докорінно змінювався звичайний для них уклад життя та спостерігався пригнічений стан, що в сукупності спричиняли їм сильні моральні страждання. Суди задовольняли такі позови, визнаючи причиною цього і єдиним винуватцем російську федерацію (Рішення від 8 червня 2022, *Справа № 215/294/21*, 2022).

Як приклад справ за позовами щодо відшкодування моральної шкоди, спричиненої загибеллю члена сім'ї, можна також навести подання такого позову одним з батьків, який утратив дитину – у наведеному для прикладу справі позивач звернувся з вимогою про відшкодування моральної шкоди, завданою у зв'язку із загибеллю його сина, який проходив військову службу в лавах Збройних Сил України та загинув, виконуючи бойове завдання. Унаслідок загибелі сина позивачу було завдано моральної шкоди, яка полягала в тому, що він втратив сенс життя, переніс сильний емоційний стрес, невгамовний душевний біль і страждання, які будуть супроводжувати його все життя (Рішення від 18 травня 2022, *Справа № 214/5601/21*, 2022). Аналогічні позовні вимоги й

обставини справи містяться в судових рішеннях, починаючи із 2017 р. (Рішення від 5 вересня 2017, Справа № 361/2955/17, 2017; Рішення від 21 грудня 2017, Справа № р673/1550/17, 2017; Рішення від 30 листопада 2018, Справа № 569/18381/18, 2018). Зазвичай суди вирішують такі справи на користь позивачів.

Ще однією категорією позивачів у справах про відшкодування моральної та майнової шкоди є *внутрішньо переміщені особи*, яким унаслідок збройної агресії російської федерації проти України були завдані як майнова, так і моральна шкода. Моральна шкода, завдана внутрішньо переміщеним особам, полягає переважно в тому, що внаслідок окупації ці особи відчувають нестерпні душевні страждання через втрату житла, втратили надію на повернення додому, налагоджений побут, можливість планувати своє життя, вільне спілкування з друзями та родичами, зокрема і через вплив російської пропаганди на тимчасово окупованих територіях, змушені займатись питаннями благоустрою на новому місці, у зв'язку із чим переживають сильний стрес і нервові потрясіння, страждають через відчуття туги за рідною домівкою, відірваності від дому, втратили можливість реалізувати себе в діяльності, якою позивачі займалися до початку окупації, продовжувати вести свою справу (Рішення від 27 листопада 2018, Справа № 431/4115/18, 2018). Схожі випадки й обґрунтування наводять і в інших рішеннях національних судів (Постанова від 18 травня 2022, Справа № 428/11673/19, 2022; Рішення від 25 липня 2022, Справа № 686/30265/21, 2022; Рішення від 12 жовтня 2022, Справа № 216/5447/21, 2022). У таких справах, як показує практика, зазвичай суд стає на бік постраждалої особи.

Серед справ про відшкодування моральної шкоди, позивачами в яких є внутрішньо переміщені особи, особливо за своїм змістом вирізняються справи за позовами осіб, які пережили окупацію. Вони вражають деталізацією обґрунтування завдання моральної шкоди та викладом усіх обставин, які позивачу довелося пережити в окупації. Промовистим є рішення Білоцерківського районного суду Київської обл. від 10 січня 2023 р. (Справа № 357/9325/22, 2023), в якому суд детально виклав усі обставини справи, на які посилалася позивачка – мешканка м. Маріуполь Донецької обл. Позивачка застала початок повномасштабної війни у рідному Маріуполі і перебувала в окупації близько місяця. Нею в деталях було описано авіанальоти та бомбардування міста, постійні переховування в підвалі власного будинку, складнощі добування води та їжі, відсутність можливості здійснення елементарних гігієнічних процедур, відрізаність від інформації, руйнація міста, її шлях виїзду з окупованої території та складнощі проходження окупантських блокпостів, а також її душевні переживання, страхи та моральні і фізичні страждання. Усі ці фізичні та моральні страждання позивачкою були оцінені як моральна шкода, завдана їй російською федерацією і суд, погодившись з її доводами, задовольнив позовні вимоги. На нашу думку, така чіткість викладу обставин справи та деталі, що наводяться позивачами, є надзвичайно важливими для постановлення рішення про задоволення позовних вимог, особливо коли йдеться про таку вимогу, як відшкодування моральної шкоди. Це показує проведений аналіз судової практики у згаданій категорії справ.

У цій справі заявниця оцінила завдану їй моральну шкоду у розмірі 1 000 000 грн. Така оцінка в судовій практиці є непоодиноким та в деякій мірі усталеною, проте слід зауважити, що ця сума є необґрунтованою. У переважній більшості позивачі визначають розмір завданої моральної шкоди у гривневому еквіваленті 60 000 євро, який

визначається за офіційним курсом НБУ станом на день подання позовної заяви (ця сума станом на час проведення дослідження перевищує 1 000 000 грн). Ця методика корелюється з практикою визначення розміру відшкодування моральної шкоди, об'єктивованою у рішеннях ЄСПЛ (*Loizidou v. Turkey (Article 50)*, 1998), й українські суди застосовують ці рішення як джерело права (Про виконання рішень..., 2006), формуючи національну правозастосовну практику відповідним чином. Якщо ж грошовий вираз моральної шкоди перевищує розмір, усталений судовою практикою, і відсутнє відповідне підтвердження обґрунтованості такого розміру, суд задовольняє такі вимоги частково, а саме в обсязі, який відповідає практиці ЄСПЛ (Рішення від 9 квітня 2021, Справа № 216/4601/20, 2021).

Категорію внутрішньо переміщених осіб умовно можна поділити на *дві підгрупи* – це *внутрішньо переміщені особи, які набули цей статус до початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. та, відповідно, після*. Отже, і судові справи, ініційовані внутрішньо переміщеними можна також розділити на дві групи, що характеризуються різними підходами до визначення розміру завданої шкоди, а також походженням коштів і майна, використовуючи які має відбутися відшкодування.

У цьому розрізі цікавими є випадки, коли позивачі, орім вимог про відшкодування, вказували також походження майна, яким має бути здійснене таке відшкодування. Позивачі, зокрема, просили відшкодувати завдану шкоду, використовуючи грошові кошти від примусово вилучених в Україні об'єктів права власності російської федерації та її резидентів або будь-якого іншого майна російської федерації, що перебувають на території України (Рішення від 26 липня 2022, Справа № 344/5555/22, 2022). Якщо говорити про звернення внутрішньо переміщених осіб до суду до 24 лютого 2022 року, то практично усталеним є досить просте формулювання позовної вимоги, яке складається з конкретної суми коштів, яку стягуватимуть, та виду шкоди, у рахунок відшкодування якої стягують ці кошти. Проте походження коштів, які мають бути стягнуті, позивачами не визначається.

Однак у цих випадках суди звертають увагу на те, що належних доказів на підтвердження того, що станом на тепер в Україні у встановленому законом порядку належним чином вилучені об'єкти права власності російської федерації та її резидентів, або будь-яке інше майно російської федерації, що перебуває на території України, використовуючи які можливо було б відшкодувати моральну шкоду, завдану позивачам, судам не надають. Річ у тому, що питання щодо примусового відчуження об'єктів права власності російської федерації та її резидентів на території України чи за її межами ще перебуває у площині відповідного правового врегулювання та потребує ухвалення відповідних рішень органами державної влади (Постанова від 12 травня 2022, Справа № 635/6172/17, 2022; Рішення від 26 липня 2022, Справа № 344/5555/22, 2022). Такий обов'язок Україна підтвердила в постанові Кабінету Міністрів України № 326 "Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації" (2022). Тому, з огляду на наведені міркування та правову безпідставність, суди відмовляють у задоволенні цієї частини позовної вимоги.

Щодо майнової шкоди, завданої внутрішньо переміщеним особам, то тут у проаналізованій судовій практиці можна розрізнити майнову шкоду, спричинену упущеною вигодою, та реальну майнову шкоду, спричинену втраченою майна (реальні збитки). Упущеною вигодою можна

вважати розрахунок вартості оренди квартири за період, протягом якого територія, на якій розташоване майно, перебувала під окупацією російської федерації (Рішення від 27 листопада 2018, Справа № 431/4115/18, 2018). Також до упущеної вигоди як завданої майнової шкоди позивачі відносять загалом позбавлення їх права користуватись і розпоряджатись належним їм на праві власності майном, що розміщене на тимчасово окупованій території (Рішення від 23 серпня 2016, Справа № 752/7929/16-ц, 2016; Рішення від 5 липня 2019, Справа № 522/20396/18, 2019). Окрім цього, розмір завданої майнової шкоди вимірюють за допомогою таких показників, як витрати, пов'язані з вимушеною орендою житла на підконтрольній території України, вимушені витрати на утримання житла (сплата комунальних послуг) тощо (Рішення від 21 жовтня 2022, Справа № 712/10119/20, 2022). Водночас суди зазначають, що наявні міжнародні та національні нормативно-правові акти не містять положень про виникнення в тимчасово переміщеної особи права на відшкодування моральних страждань, яких вона зазнала від держави агресора через таке переміщення (Рішення від 19 грудня 2022, Справа № 212/3718/22, 2022). Ми дотримуємося думки (і вже зазначали про це в нашому дослідженні), що такий підхід судів є неправильним, і така шкода так само має підлягати відшкодуванню, оскільки ключовим фактором переміщення особи є його вимушеність, що пов'язана з окупацією, бойовими діями, терористичними актами тощо, тобто воно вчиняється поза волею особи, а отже, завдає їй страждань.

Унаслідок аналізу судової практики знайдено судові справи, у яких позивачі просили відшкодувати завдану збройною агресією російської федерації проти України майнову шкоду у вигляді втраченого середнього заробітку у зв'язку з вимушеним переселенням, пов'язаним з окупацією частини території України. Розрахунок упущеної вигоди від недоотримання заробітної плати у зв'язку з вимушеним переселенням здійснюють від моменту початку тимчасової окупації до моменту подання позову до суду шляхом сумування показників річного середнього заробітку на конкретній посаді, яку займала внутрішньо переміщена особа до вимушеного переселення (Рішення від 27 березня 2019, Справа № 711/17/19, 2019).

Про завдану реальну майнову шкоду, яка пов'язана із втратою майна, внутрішньо переміщені особи у своїх позовах зазначають, що майно було втрачене внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією рф, що поєднане з порушенням законів і звичаїв війни, та відповідно просять суд встановити юридичний факт такого знищення й зобов'язати російську федерацію відшкодувати завдану шкоду. Сюди ж слід віднести випадки невиконання у зв'язку з початком збройної агресії російської федерації проти України договорів купівлі-продажу майнових прав на нерухоме майно, розташоване на в подальшому тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської обл. (ТОТ), за якими продавець-забудовник зобов'язувався добудувати і передати покупцеві-позивачу у власність житло. Такі ситуації спостерігалися у 2014 р., коли росія розпочала свою агресію проти України окупацією Криму та Донецької і Луганської обл. Зрозуміло, що тоді жодного майна за такими договорами побудовано не було і жодних грошей покупцям ніхто не повертав, тому покупці вимагали відшкодування завданих росією збитків у судовому порядку (Рішення від 8 лютого 2023, Справа № 243/2585/22, 2023).

Не варто також забувати про майнову шкоду у вигляді втрати рухомого майна, що стала особливо

"актуальною" з початком повномасштабного вторгнення та масовими пограбуваннями російськими військовослужбовцями помешкань українців. В одній зі справ, наприклад, позивачка зазначала, що військовослужбовці рф з особливою зневагою, цинізмом і жорстокістю пограбували її квартиру, знищили всі меблі, техніку й інші наявні у квартирі речі, а також викрали автомобіль. Однак у багатьох випадках, як й у цій справі, провести оцінку вартості всього викраденого майна неможливо через російську окупацію, тому позивачка просила відшкодувати шкоду, завдану викраденням лише автомобіля, оцінивши її розмір із урахуванням вартості автомобіля такої ж моделі, яка є відомою із загальнодоступних джерел (Рішення від 24 січня 2023, Справа № 127/12775/22, 2023). Серед рухомого майна, що було втрачене внутрішньо переміщеними особами внаслідок бойових дій та окупації, згадують також особисті речі, які хоч і не мають великої майнової цінності, проте їхню вартість неможливо визначити з позиції значущості цих речей для таких осіб, оскільки вони містять у собі пам'ять й особисті спогади. Практика пішла таким шляхом, що втрата та/або знищення речей, які є сакральними для їхнього власника, самими ж позивачами оцінюється як завдана їм моральна шкода і суди погоджуються з такою оцінкою.

У справах про відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок збройної агресії росії проти України, необхідно виокремити ще таку категорію позивачів, як громадяни України, які безпосередньо не постраждали від акту збройної агресії. Такі особи обґрунтовують свою позовну вимогу тим, що від початку збройної агресії російської федерації проти України у них виникли душевні страждання, погіршилось самопочуття, низився життєвий тонус, що пов'язується зі щоденними новинами про загибель і поранення людей, а також про вибухи та руйнування будівель, захоплення та катування заручників у зоні бойових дій, з тим, що мимоволі стають свідками поховальних процесій за загиблими захисниками України, та з усвідомленням масштабів руйнації економіки й екологічної катастрофи на територіях, де проходили бойові дії. Суди зазвичай відмовляють у задоволенні таких позовів у зв'язку з їхньою необґрунтованістю та відсутністю будь-яких доказів реального завдання моральної шкоди, окрім узагальнених тверджень позивачів (Рішення від 29 червня 2022, Справа № 943/1741/19, 2022; Рішення від 4 жовтня 2022, Справа № 753/15426/20, 2022), однак у практиці інколи зустрічаються і випадки ухвалення судами позитивного рішення за таких обставин справи (Рішення від 25 червня 2019, Справа № 752/11085/19, 2019). Тобто у цьому випадку важливим є не лише сам факт збройної агресії проти України, який уже сам по собі завдає душевних страждань кожному свідомому громадянину, а й підтвердження таких страждань і конкретних їх виявів у кожній індивідуальній ситуації.

Важливим є питання про захист іноземних інвесторів, діяльність яких є основою відбудови держави після війни (Risvas, 2019). З практичного погляду корисним у цьому може стати досвід українських юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців у захисті прав, порушених війною. Оскільки в українському правовому полі поки що відсутній механізм компенсації збитків, завданих збройною агресією суб'єктам господарювання, то єдиним шляхом отримати відшкодування за завдану шкоду, яким і послуговуються такі суб'єкти, є звернення до суду. Від початку повномасштабного вторгнення до господарських судів звернулося понад 600 представників бізнесу (що насправді є невеликою кількістю порівняно з масштабами руйнувань) з вимогами до російської федерації

про відшкодування збитків, спричинених їхньому майну ворожими бомбардуваннями, ракетними й артилерійськими обстрілами, унаслідок чого рухоме і нерухоме майно зазнавало руйнувань, а також окупацією, яка унеможливила доступ до майна та позбавила можливості вивезти рухоме майно і зберегти його цілісність. Окрім реальних збитків, відшкодуванню також підлягає упущена вигода через неможливість здійснення господарської діяльності, зокрема і з таких причин, як окупація та знищення майна, яке використовувалось для провадження такої діяльності. І хоча за загальним правилом у такій категорії справ діє презумпція вини відповідача, позивачі – суб'єкти господарювання мають обґрунтувати свої позовні вимоги, вказуючи на обставини, за яких їхні права зазнали порушення, та наводити відповідні докази мотивованості суми збитків, яка підлягає стягненню. Такий підхід дає змогу бізнесу отримати максимально можливий обсяг відшкодування, пропорційний до сукупного розміру зазнаних ним втрат (як реальних збитків, так й упущеної вигоди) (Рішення від 18 жовтня 2022, Справа № 922/916/22, 2022; Рішення від 6 грудня 2022, Справа № 914/1552/22, 2022; Рішення від 30 січня 2023, Справа № 911/2065/22, 2023).

Від звернення до суду юридичні особи справедливо очікують стягнути кошти з відповідача, що є релевантними завданій шкоді. Тому в цих категоріях справ ми можемо говорити лише про майновий інтерес позивача, оскільки, зважаючи на його правову природу, іншого виду шкоди, окрім як майнової, йому не могло бути завдано. Завдані збитки позивачі підтверджують різноманітними експертними висновками й оцінками, актами та звітами, такими як, наприклад, звіти про виконання робіт з обстеження конструкцій будівлі, актами, складеними за результатами проведеного обстеження пошкоджених будівель, висновками експертів за результатами проведення комплексної судової будівельно-технічної, військової експертизи й експертизи зброї та слідів й обставин її використання тощо.

У деяких випадках російська федерація сама публічно визнавала свою причетність до завданих руйнувань. Такі заяви представників російської влади активно використовуються позивачами (юридичними особами) як додаткові докази вини російської федерації у завданій шкоді їхньому майну. Цікавим прикладом у цьому контексті є справа № 910/10517/22, рішення щодо якої було постановлено Господарським судом міста Києва 22 грудня 2022 р. Позивачем у цій справі про стягнення суми, еквівалентної завданім збиткам, став власник БТРК "RETROVILLE", по приміщенню якого був завданий ракетний удар ракетою гіперзвукового авіаційного ракетного комплексу Х-47М2 "Кинджал". Ціна позову в цій справі становила 21,561,390,70 євро, що є еквівалентом 715.191.329,39 грн. Міністерство оборони російської федерації підтвердило влучання у БТРК "RETROVILLE" засобами вогневого ураження збройних сил російської федерації. Зазначене вбачається зі змісту брифінгу міністерства оборони росії від 21.03.2022, який проводився керівником департаменту інформації і масових комунікацій міністерства оборони російської федерації генерал-лейтенантом Ігорем Євгеновичем Конашенковим. Такий удар було нанесено умисно, тобто БТРК був первинною та основною ціллю ракетної атаки. Метою атаки було знищення ніби-то розміщення на території БТРК "RETROVILLE" підрозділів Збройних Сил України, що дало підстави розглядати цей комплекс як військовий об'єкт. Однак оприлюднена в зазначеному вище брифінгу міністерства оборони російської федерації

інформація щодо розміщення на території зруйнованого майна підрозділів Збройних сил України не підтверджується матеріалами справи. Відповідно до зазначених вище висновків експертів на момент нанесення ракетного удару та спричинення руйнувань багатofункціональний торговельно-розважальний комплекс "RETROVILLE" військовим об'єктом не був (Рішення від 22 грудня 2022, Справа № 910/10517/22, 2022).

Частина 3. Хто відповідальний за завдану шкоду?

"Держави мають намагатися створити національні програми компенсації та іншої допомоги постраждалим у тому випадку, якщо сторони, відповідальні за завдані збитки, не можуть або не хочуть виконати свої зобов'язання".

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 60/147 (Basic Principles and Guidelines..., 2005).

3.1. Проблеми визначення російської федерації як відповідача за позовами про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією рф проти України

Оскільки держави вважаються відповідальними за захист прав своїх громадян, зокрема і прав на життя, тілесну цілісність і власність, приписування бездіяльності державі, а отже, і її відповідальності за це та покладення обов'язку щодо фінансування програм відшкодування можуть бути досить обтяжливими. Хоча держави в принципі повинні знайти осіб, безпосередньо відповідальних за неправомірні збитки, і покласти на них відповідальність за компенсацію, якщо це виявиться неможливим або недостатнім для цілей відшкодування, тоді держава має самостійно нести відповідальність за відшкодування, тобто платники податків, можливо, їхні майбутні покоління, повинні взяти на себе цей тягар відновлення (Kalmanovitz, 2015).

За завдані під час війни з Україною збитки несе відповідальність росія. До відповідних міжнародних норм, які можуть бути застосовані у цій ситуації, входять Гаазька конвенція про закони та звичаї війни на суші від 1907 року (Convention (IV)..., 1907), Женевська конвенція про поведження з військовополоненими від 1949 року (Convention (III), 1949) та Додатковий протокол I до Женевської конвенції 1977 року (Protocol I..., 1977). Вони встановлюють міжнародні стандарти щодо поведження із цивільним населенням, військовополоненими та цивільною власністю під час збройних конфліктів.

Україна також може посилатися на положення Конвенції про захист прав людини та основних свобод (European Convention on Human Rights, 1950), що передбачає право на життя, право на повагу до особистого та сімейного життя та право на власність. Ці права були порушені під час війни, і росія зобов'язана надати адекватну компенсацію.

За результатами узагальнення судової практики можемо переконалися, що в переважній більшості справ **відповідачем** визначено російську федерацію. Позивачі звертають свої вимоги про відшкодування або ж до держави російська федерація, або ж до російської федерації в особі посольства рф в Україні чи міністерства юстиції рф. В обґрунтування того, що цей відповідач є належним, позивачами зазначається, що держава російська федерація є суб'єктом, унаслідок збройної агресії якого проти України й окупації частини території України порушено низку прав та свобод громадян України, зокрема й особистих прав позивачів, та, відповідно, саме російська федерація є суб'єктом, на якого покладено обов'язок з відшкодування завданих цими діями збитків.

Однак з позиції міжнародного права виникає питання правомірності судового переслідування рф як іноземної

держави, яка за загальним правилом, встановленим Віденською конвенцією про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 року (Vienna Convention on Diplomatic Relations, 1961), стороною якої є Україна, користується судовим імунітетом, що полягає в невідповідності держави без її згоди судам іншої держави. Отже, бути учасником справи в судах іншої держави кожна суверенна держава може тільки з її явно вираженої або мовчазної згоди, висловленої через уповноважених на це осіб. Таку позицію також викладено в постанові Верховного Суду від 01 вересня 2021 р. (Справа № 754/10080/19, 2021). Тож звичайною практикою українських судів відповідно до Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні, затвердженого Указом Президента України № 198/93 (Про Положення про дипломатичні представництва..., 1993), яким встановлено зміст, коло й умови застосування судового імунітету, є надсилання через Міністерство закордонних справ України до посольства російської федерації листа щодо надання згоди на розгляд цієї справи та набуття російською федерацією процесуального статусу відповідача у справі. Слід зауважити, що надсилання листів такого змісту зазвичай здійснювали неодноразово з огляду на те, що відповіді від російської сторони на ці листи не надходили, оскільки російська федерація не визнає вчинювані нею акти збройної агресії, незаконну анексію Автономної Республіки Крим й окупацію східних регіонів України. Таке ігнорування розцінюється судами як надання відповідачем своїми діями мовчазної згоди на участь у справі, як це передбачено Законом України "Про міжнародне приватне право" (Про міжнародне приватне право, 2005).

Окрім цього, суди враховують порушення російською федерацією норм міжнародних нормативно-правових актів. Суди вважають, що російська федерація, порушивши Статут ООН (Charter of the United Nations, 1945), Загальну декларацію прав людини (Universal Declaration of Human Rights, 1948), Будапештський меморандум (Memorandum on Security Assurances..., 1994, paras. 1, 2), Гельсінкський заключний акт наради з безпеки та співробітництва в Європі 1 серпня 1975 р. (Helsinki Final Act, 1975), договори, укладені між Україною та росією, зокрема і про українсько-російський державний кордон, виїхала за межі своїх суверенних прав, гарантованих ст. 2 Статуту ООН, а тому є, відповідно до прийнятих Україною нормативних актів, державою-агресором, що свідчить про відсутність у неї судового імунітету.

Судова практика щодо відсутності в російській федерації судового імунітету та правомірності її судового переслідування українськими судами розвивалася у описаному руслі до формулювання Верховним Судом нового висновку щодо судового імунітету рф у справі про відшкодування шкоди, завданої державою-агресором у 2022 р. (Постанова від 14 квітня 2022, Справа № 308/9708/19, 2022).

Верховний Суд з посиланням на Європейську конвенцію про імунітет держав, прийняту Радою Європи 16 травня 1972 р., та Конвенцію ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності, прийняту резолюцією 59/38 Генеральної Асамблеї 02 грудня 2004 р., що відображають тенденцію розвитку міжнародного права щодо визнання того, що існують певні межі, в яких іноземна держава має право вимагати імунітет у цивільному процесі, дійшов висновку про те, що держава не має права посилатися на імунітет у справах, пов'язаних із завданням шкоди здоров'ю чи життю, якщо така шкода повністю або частково завдана на території держави суду, та якщо особа, яка завдала шкоду, у цей час перебувала на

території держави суду. Верховний Суд також зазначає, що необхідною умовою дотримання загального принципу "рівний над рівним не має влади і юрисдикції" є взаємне визнання суверенітету країнами, тож коли рф заперечує суверенітет України та вчиняє щодо неї загарбницьку війну, жодних зобов'язань поважати та дотримуватися суверенітету цієї країни немає.

Судом було встановлено підстави для висновку про те, що у зв'язку з триваючою повномасштабною збройною агресією рф проти України, чим порушено її суверенітет, отримання згоди рф бути відповідачем у цій категорії справ нині є недоречним. Зупинення провадження для отримання згоди рф на її участь у таких справах призведе до безпідставного зволікання з розглядом справи, що не сприятиме якнайкращому захисту інтересів позивача.

Учинивши неспровокований і повномасштабний акт збройної агресії проти української держави, численні акти геноциду українського народу, рф не вправі надалі посилатися на свій судовий імунітет, заперечуючи тим самим юрисдикцію судів України на розгляд та вирішення справ про відшкодування шкоди, завданої такими актами агресії. Верховний Суд виходить із того, що згадана країна-агресор діяла не в межах свого суверенного права на самооборону, а навпаки, віроломно порушила усі суверенні права України, діючи на її території, а тому безумовно надалі не користується в такій категорії справ своїм судовим імунітетом (Постанова від 14 квітня 2022, Справа № 308/9708/19, 2022).

Серед проаналізованих судових рішень зустрічалися також випадки, коли суди відмовлялися в задоволенні позовних вимог про відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії російської федерації проти України, у зв'язку з неправильним трактуванням судового імунітету російської федерації (Постанова від 1 вересня 2021, Справа № 754/10080/19, 2021; Постанова від 14 квітня 2022, Справа № 308/9708/19, 2022). Суди помилково вважали його абсолютним, не беручи до уваги тенденції розвитку міжнародного права й особливості категорії справ про відшкодування шкоди (Karnaukh, 2022; Pora Tache, 2023), яка допускає винятки, за яких може здійснюватися судове переслідування іноземної держави, а також неправильно тлумачили мовчазну згоду іноземної держави на участь у судовому процесі.

У деяких рішеннях, зокрема зазначалося, що "тимчасова окупація територій України, яка відбулася внаслідок збройної агресії російської федерації, не змінює того факту, що російська федерація як держава, яка користується суверенітетом, не може бути учасником справи у суді загальної юрисдикції держави України без її явно вираженої або мовчазної згоди, висловленої через уповноважених на це її органів чи посадових осіб" (Рішення від 2 лютого 2021, Справа № 308/9708/19, 2021). Як можливі наслідки суд ураховував проблеми невизнання в подальшому ухвалених рішень національних судів України російською федерацією і їхнє невиконання (Рішення від 27 березня 2019, Справа № 711/17/19, 2019). Очевидним результатом таких відмов було апеляційне, а згодом і касаційне оскарження судових рішень, унаслідок яких вимоги позивачів усе-таки підлягали задоволенню (Постанова від 13 травня 2020, Справа № 711/17/19, 2020; Постанова від 14 квітня 2022, Справа № 308/9708/19, 2022).

Під час обґрунтування правового фундаменту порушення судового імунітету рф суди звертаються також до релевантної практики ЄСПЛ. Відповідно до його прецедентної практики "у випадках, коли застосування права державного імунітету від юрисдикції обмежує

здійснення права на доступ до суду, суд має встановити, чи обставини справи виправдовують таке обмеження" (Sabeh El Leil v. France, 2011, § 51; Oleynikov v. Russia, 2013, § 59). Згідно з усталеною практикою ЄСПЛ, обмеження права на справедливий суд, зокрема і шляхом застосування судового імунітету держави, є таким, що відповідає п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод (далі – Конвенція 1950 р.) лише у разі, якщо таке обмеження: 1) переслідується; та 2) є пропорційне меті, яка переслідується; та 3) не порушує самої суті права на доступ до суду (Ashingdane v. the United Kingdom, 1985, § 57; Fogarty v. the United Kingdom, 2001, § 33; Cudak v. Lithuania, 2010, § 55; Oleynikov v. Russia, 2013, § 55). ЄСПЛ неодноразово визнавав, що "надання імунітету державі в ході цивільного судочинства переслідує законну мету дотримання міжнародного права для сприяння ввічливості та добрих відносин між державами через повагу до суверенітету іншої держави" (Cudak v. Lithuania, 2010, § 52; Wallishausser v. Austria, 2012, § 60; Oleynikov v. Russia, 2013, § 60).

Отже, у контексті наведеної практики ЄСПЛ застосування судового імунітету російської федерації у справі за позовом про відшкодування шкоди повинно мати законну мету, зокрема сприяння ввічливості та добрих відносин між державами через дотримання міжнародного права. Водночас збройна агресія проти України, здійснена російською федерацією в порушення основоположних принципів і норм міжнародного права, зокрема і Статуту ООН, учинені її збройними силами міжнародно-правові злочини в Україні, геноцид українського народу, виключають з ініціативи рф питання ввічливості та добрих відносин між країнами. Це позбавляє застосування судового імунітету російської федерації, що обмежує право позивача на справедливий суд, законної мети (Рішення від 29 червня 2023, Справа № 913/218/22, 2023).

У практиці ЄСПЛ сформувалася позиція, що "обмеження буде несумісне з п. 1 ст. 6 Конвенції 1950 р., якщо не існує розумної пропорції між використовуваними засобами та метою, яка переслідується". Також, під час розгляду питання про доступ до суду в контексті застосування юрисдикційного імунітету держави, "необхідно переконатися, що обмеження, які застосовують, не обмежують і не скорочують доступ, що залишився особі, таким чином або такою мірою, що порушується сама сутність права (доступу до суду)" (Ashingdane v. the United Kingdom, 1985, § 57; Oleynikov v. Russia, 2013, § 55). В іншому випадку, повне перешкоджання в розгляді справи, без будь-якої провини з боку позивача, буде суперечити п. 1 ст. 6 Конвенції 1950 року (McElhinney v. Ireland, 2001, Dissenting opinion of judge Loucaides).

Оскільки росія є країною-агресоркою, жодним чином не визнає свою відповідальність за вторгнення в Україну, включно не тільки з повномасштабною збройною агресією, але й із будь-якою участю своїх збройних сил у військових діях у Донецькій та Луганській обл. ще з 2014 р., то не існує жодної розумної підстави припустити, що порушені права позивачів, за захистом яких вони звертаються до українських судів, могли би бути захищені шляхом подання позову до суду, у якому би рф не користувалася судовим імунітетом, тобто до суду російської федерації (Рішення від 29 червня 2023, Справа № 913/218/22, 2023).

Аналізуючи справи про відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії рф проти України, у Єдиному державному реєстрі судових рішень зустрічаються судові справи, у яких відповідачем визначається не просто російська федерація як іноземна держава, а й

відповідачем вказують російську федерацію в особі посольства російської федерації в Україні, в особі міністерства юстиції російської федерації та АТ "Сбербанк", який змінив назву на АТ "Міжнародний резервний банк" і, відповідно, обов'язок відшкодування шкоди покладають на російську федерацію та АТ "Міжнародний резервний банк" (колишнє АТ "Сбербанк") солідарно. Однак щодо визнання АТ "Міжнародний резервний банк" належним відповідачем у справах про відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії рф проти України судова практика різниться. У справі № 215/294/21, наприклад, суд зазначив, що з огляду на необґрунтованість і ненадання позивачем доказів того, якими саме діями банку було завдано шкоду позивачу, та які права позивача банк порушив, відсутні правові підстави для стягнення моральної шкоди з банку і весь тягар відшкодування покладається лише на російську федерацію як єдиного винного суб'єкта (Рішення від 8 червня 2022, Справа № 215/294/21, 2022). І ми погоджуємось з такими висновками судів, оскільки, як уже вказували, для зобов'язання суб'єкта відшкодувати завдану шкоду судом має бути встановлено вини та причинно-наслідковий зв'язок між діями суб'єкта та шкодою. Хоча практика із цього питання розвивається неоднозначно і суди першої інстанції визнають АТ "Міжнародний резервний банк" належним відповідачем (Рішення від 18 травня 2022, Справа № 214/5601/21, 2022). Помилковість таких висновків потім встановлюється під час їхнього апеляційного оскарження (Постанова від 20 грудня 2022, Справа № 217/5601/21, 2022).

3.2. Національна модель цивільно-правової відповідальності держави Україна за позовами громадян України у справах щодо завдання моральної та майнової шкоди, пов'язаної зі збройною агресією рф на території України

У судовій практиці у справах про відшкодування шкоди сформувався також інший, цілком протилежний першому підхід до визначення належного відповідача. У Єдиному державному реєстрі судових рішень ми побачили достатньо великий обсяг справ за позовами постраждалих фізичних осіб **до Держави Україна в особі Кабінету Міністрів України**. І, на наш погляд, цей підхід за певних умов є виправданим. Надалі ми пояснимо чому.

Справи, у яких відповідачем визначено Державу Україну, стосуються завдання моральної шкоди (у зв'язку із загибеллю членів сім'ї) та майнової шкоди (знищення чи пошкодження майна) під час бойових дій, обстрілів та інших терористичних актів з боку незаконних формувань ДНР та ЛНР, а також збройних сил рф, що відбувалися під час проведення АТО й ООС. У зверненні з позовом до Держави України позивачі керуються правом на відшкодування шкоди, передбаченим ст. 19 Закону України "Про боротьбу з тероризмом" (Про боротьбу з тероризмом, 2003), а також негативними і позитивними обов'язками держави, передбаченими ЄКПЛ (переважно тих, що стосуються права на життя та права власності), оскільки зобов'язання держави щодо поваги та захисту прав людини не зникають і в умовах збройних конфліктів. Частиною 1 ст. 19 Закону України "Про боротьбу з тероризмом" передбачено спеціальне правило, відповідно до якого відшкодування шкоди, завданої громадянам терористичним актом, провадиться за рахунок коштів Державного бюджету України відповідно до закону і з наступним стягненням суми цього відшкодування з осіб, якими завдано шкоду, у порядку, встановленому законом. Крім того, у порядку, визначеному законом, провадиться відшкодування шкоди, завданої терористичним актом

організації, підприємству або установі (ч. 2 ст. 19 зазначеного Закону). З огляду на зміст наведених положень закону реалізація права на отримання відшкодування поставлена в залежність від існування компенсаційного механізму, що має бути встановлений в окремому законі. Закон, який би регулював порядок відшкодування коштом Державного бюджету України шкоди, завданої терористичним актом об'єктам житлової нерухомості громадян, у законодавстві України і досі відсутній.

Верховний Суд в одній зі своїх постанов дійшов висновку, що передбачене у ст. 19 Закону України "Про боротьбу з тероризмом" право на відшкодування відповідно до закону шкоди, завданої громадянам терористичним актом, не породжує легітимного очікування на отримання від держави України такого відшкодування, оскільки для того, щоб "очікування" було "легітимним", воно має бути заснованим на нормі закону або іншому правовому акті, такому як судове рішення, пов'язане з майновим інтересом (Постанова від 24 лютого 2021, Справа № 757/64572/16-ц, 2021) (див. *mutatis mutandis* рішення ЄСПЛ від 28 вересня 2004 року у справі "Копецький проти Словаччини" заява № 44912/98 (*Kopcsky v. Slovakia*, 2004, § 49–50)).

Проте, незважаючи на відсутність підстав для стягнення відшкодування у порядку Закону України "Про боротьбу з тероризмом", суди повинні ураховувати, що позивачі мають право на компенсацію від держави за невиконання нею свого позитивного матеріального та процесуального обов'язку. Оскільки Конвенція покликана захищати права, які є практичними й ефективними, порушення державою будь-якого з конвенційних обов'язків може зумовлювати необхідність присудження за це компенсації. Така компенсація може мати різні форми та встановлюватися, зокрема, залежно від виду порушення. Відсутність законодавчого регулювання цих спірних правовідносин на час розгляду справи судами України не перешкоджає цій особі, яка вважає, що стосовно її права певний позитивний обов'язок не був виконаний, вимагати від держави компенсації за це невиконання.

Суди мають ураховувати, що правовою підставою для виплати компенсації, а не відшкодування шкоди, є не положення ст. 19 Закону України "Про боротьбу з тероризмом" та ст. 86 Кодексу цивільного захисту України, а невиконання державою позитивного обов'язку розробити і запровадити у країні спеціальний нормативно-правовий акт щодо надання грошової допомоги та відшкодування шкоди особам, які постраждали під час проведення антитерористичної операції у Донецькій та Луганській обл. (Постанова від 25 травня 2020, Справа № 757/61954/16-ц, 2020; Постанова від 14 липня 2020, Справа № 757/49142/16-ц, 2020; Постанова від 3 листопада 2021, Справа № 243/11763/17, 2021; Постанова від 6 грудня 2021, Справа № 229/667/18, 2021; Постанова від 20 січня 2023, Справа № 265/6582/16-ц, 2023).

У кожному випадку звернення з позовом про відшкодування державою Україною шкоди (майнової, моральної), завданої терористичними актами у періоди проведення АТО, ООС, суди мають з'ясувати:

(а) підстави позову (обставини, якими обґрунтована позовна вимога); (б) чи мала держава Україна у сенсі ст. 1 Конвенції юрисдикцію щодо гарантування прав і свобод на тій території, на якій, за твердженням позивача, відбулося порушення; (в) якщо мала юрисдикцію, то чи виконала конвенційні обов'язки з такого гарантування на відповідній території (якщо спостерігалось невиконання або неналежне виконання конкретного обов'язку, то в чому воно полягало, якими були наслідки цього

та причинно-наслідковий зв'язок між ними і невиконанням або неналежним виконанням відповідного обов'язку); (г) чи є підтвердження всіх цих фактів (належні, допустимі, достовірні та достатні докази) (Постанова від 27 липня 2022, Справа № 237/2571/17, 2022).

Як зазначають суди, проблема таких справ полягає не в тому, чи страждали морально позивачі, не в тому, як краще у грошовому еквіваленті оцінити ці їхні страждання, навіть не так у тому, який нормативний припис варто застосувати для присудження відповідного відшкодування, а в тому, чи має за завдані моральні страждання та майнові втрати позивачів нести відповідальність саме держава Україна. І якщо так, то за порушення якого саме обов'язку така відповідальність має настати (Постанова від 12 травня 2022, Справа № 635/6172/17, 2022).

Позивачі мають обґрунтувати, що держава Україна:

- могла вжити, але не вжила заходи, які б усунули ризик завдання їм шкоди;
- знала про потенційну можливість її завдання і не усунула ризик її завдання для позивачів.

Однак, незважаючи на необхідність доведення позивачем зв'язку між завданою шкодою та відповідальністю за це держави України, досить дивно є позиція судів, яка відобразилася також у позиції Верховного Суду, що згідно зі ст. 2 Конвенції держава не несе відповідальності за кожну загибель людини у межах її кордонів та не має підстав вважати, що таку відповідальність за кожну загибель людини на державу поклали й інші акти чинного законодавства України, зокрема й на тимчасово окупованих територіях, оскільки самі по собі факти загибелі людей на підконтрольній державі території, тобто на тій, на якій вона здійснює юрисдикцію у сенсі ст. 1 ЄКПЛ (зокрема у межах її кордонів у періоди проведення АТО, ООС), не означають автоматичного порушення гарантій права на життя за ст. 2 ЄКПЛ. Верховний Суд вважає, що так само не є підставою для покладення на державу відповідальності за ЄКПЛ самі по собі факти порушення у межах кордонів України (зокрема й у періоди проведення АТО, Операції об'єднаних сил) громадського порядку, миру, знищення чи пошкодження майна, створення загрози безпеці людей, зокрема і з боку осіб, які не діяли як агенти цієї держави (Постанова від 27 липня 2022, Справа № 237/2571/17, 2022; Постанова від 3 серпня 2022, Справа № 759/17490/18, 2022). Така позиція є провокативною та ризикою, відкидає задекларовану Конституцією України (1996, ст. 3) найвищу соціальну цінність людини. Відповідно до міжнародних зобов'язань Україна зобов'язана нести відповідальність за кожну людину, що перебуває на підконтрольній їй території, та гарантувати їхню безпеку.

Зазвичай у подібних позовах проти Держави Україна не обходиться визначенням як відповідача лише Держави Україна в особі Кабінету Міністрів України. Як показує судова практика, співвідповідачами у цій категорії справ визначають також Державну казначейську службу України, Антитерористичний центр при Службі безпеки України, Міністерство оборони України, Міністерство внутрішніх справ України, Головне управління Національної гвардії України, Службу безпеки України. Водночас російська федерація в особі Уряду російської федерації в деяких випадках залучається як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору (Постанова від 3 листопада 2021, Справа № 243/11763/17, 2021).

За положеннями ст. 48 ЦПК України, держава може бути стороною в цивільному процесі, що є особливим

суб'єктом цивільного судочинства, оскільки не може здійснювати в суді свої права безпосередньо.

За ст. 56 ЦПК України (2004) державу представляють відповідні органи державної влади в межах їхньої компетенції через свого представника, тобто свою цивільну процесуальну правосуб'єктність держава реалізує через відповідні органи державної влади за допомогою особливого інституту процесуального представництва держави.

Відповідно до ст. 1 Закону України "Про Кабінет Міністрів України" (2014), Кабінет Міністрів України (Уряд України) входить до системи органів державної влади України та є вищим органом у системі органів виконавчої влади.

Згідно зі ст. 4 Закону України "Про боротьбу з тероризмом" (2003), саме Кабінетом Міністрів України у межах його компетенції здійснюються організація боротьби з тероризмом в Україні та забезпечення її необхідними силами, засобами й ресурсами.

Ураховуючи повноваження Кабінету Міністрів України в системі суб'єктів боротьби з тероризмом (організація боротьби з тероризмом, забезпечення її необхідними силами, засобами і ресурсами), суди усіх інстанцій беззаперечно вважають, що Кабінет Міністрів України як представник держави позивачами визначається правильно. І ми також безсумнівно підтримуємо цю практику.

Окрім цього, відповідно до ст. 43 Бюджетного кодексу України (2010) безпосереднє обслуговування державного бюджету здійснюється Державною казначейською службою України і саме тому відповідачем у суді від імені держави в справах про відшкодування шкоди коштом держави мають виступати і представники Державної казначейської служби України.

Решта суб'єктів боротьби з тероризмом, які зазначені в ст. 4 Закону України "Про боротьбу з тероризмом" (2003) та яких позивачі вносять у перелік співвідповідачів, зокрема Міністерство оборони України, Міністерство внутрішніх справ України, Головне управління Національної гвардії України та Антитерористичний центр при Службі безпеки України є лише суб'єктами, які безпосередньо у межах своєї компетенції здійснюють боротьбу з тероризмом та не здійснюють представницькі функції держави у судах, так само як і не входить до кола їхніх повноважень розпорядження бюджетними коштами, за рахунок яких має здійснюватися відшкодування чи компенсація. З огляду на це залучення цих органів влади як співвідповідачів у справі про відшкодування шкоди, завданої під час проведення АТО та ООС, є недоцільним.

Практика задоволення позовів проти України досить суперечлива як на рівні судів першої й апеляційної інстанцій, так і навіть на рівні постанов Верховного Суду та позицій, викладених у них. Поширеними є випадки задоволення повністю або частково позову про стягнення відшкодування з коштів Державного бюджету України судом першої інстанції та залишення такого рішення без змін апеляційним судом, проте за касаційною скаргою Кабінету Міністрів України такі рішення скасовувались Верховним Судом (Постанова від 27 липня 2022, Справа № 237/2571/17, 2022; Постанова від 3 серпня 2022, Справа № 759/17490/18, 2022).

Нами були виявлені також випадки часткового задоволення касаційних скарг Кабінету Міністрів України, коли присуджені судами першої та апеляційної інстанцій суми відшкодування майнової шкоди були зменшені Верховним Судом та розцінені ним як компенсація у розумінні практики ЄСПЛ (Постанова від 3 листопада 2021, Справа № 243/11763/17, 2021).

Окремо потрібно звернути увагу на справи, у яких суди першої й апеляційної інстанції відмовляли

позивачам у задоволенні їхніх вимог щодо стягнення відшкодування завданої шкоди, а Верховний Суд скасовував такі рішення і присуджував постраждалим особам компенсацію коштом Державного бюджету України за невиконання державою свого позитивного матеріального та процесуального обов'язку, визначеного ЄСПЛ. У таких справах Верховний Суд у визначенні розміру компенсації виходить з практики ЄСПЛ, однак порівняно зі збитками та втратами, яких зазнали позивачі, ці суми є дуже незначними та не можуть вважатися справедливим відшкодуванням за завдану шкоду, а отже, і реалізацією права на нього (Постанова від 24 лютого 2021, Справа № 757/64572/16-ц, 2021).

Під час визначення розміру компенсації суди виходять з того, що залежно від змісту порушення та зумовлених ним наслідків для потерпілого, зазначена компенсація з огляду на практику ЄСПЛ може суттєво відрізнятися. У разі встановлення факту порушення державою позитивних обов'язків розробити компенсаційні механізми за втручання, зокрема й у право мирного володіння майном, і провести об'єктивне й ефективне розслідування факту втручання у це право, відсутні підстави для висновку про те, що така компенсація має передбачати відшкодування реальної вартості пошкодженого (знищеного) майна. Тоді як за порушення негативного обов'язку не втручатися у зазначене право держава може бути зобов'язана відшкодувати шкоду, завдану майну, у повному обсязі.

У питанні про стягнення з держави відповідної компенсації суд має керуватися вимогами ЄСПЛ, інших актів національного законодавства та задля ефективного захисту конвенційного права встановити, зокрема, за порушення якого виду конвенційних обов'язків позивач вимагає від держави компенсацію, і чи обґрунтованим відповідно до цього порушення є її розмір (Постанова від 4 вересня 2019, Справа № 265/6582/16-ц, 2019).

Оскільки Конвенція покликана захищати права, які є практичними й ефективними, порушення державою будь-якого з конвенційних обов'язків може зумовлювати необхідність присудження за це компенсації.

Така компенсація може мати різні форми та встановлюватися, зокрема, залежно від виду порушення (див., наприклад, розв'язання проблеми відповідальності держави за порушення права заявників на доступ до їхнього майна: рішення ЄСПЛ від 29 червня 2004 р. щодо суті та від 13 липня 2006 р. щодо справедливої сатиsfакції у справі "Доган та інші проти Туреччини" заява № 8803-8811/02 й інші (Dogan and Others v. Turkey, 2004; 2006); рішення ЄСПЛ від 16 червня 2015 р. щодо суті у справі "Чірагов та інші проти Вірменії" заява № 13216/05 (Chiragov and Others v. Armenia, 2015, § 188–201); рішення ЄСПЛ від 16 червня 2015 р. щодо суті у справі "Саргсян проти Азербайджану" заява № 40167/06 (Sargsyan v. Azerbaijan, 2015, § 152–242)).

На підставі цієї практики ЄСПЛ, яка є сталою, а відповідно до ст. 17 Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" вона є джерелом права в Україні, так само виникають легітимні очікування щодо отримання компенсації за пошкоджене/зруйноване майно внаслідок проведення антитерористичної операції, а мовою ЄСПЛ – збройного конфлікту на території, підконтрольній уряду України (Постанова від 20 січня 2023, Справа № 265/6582/16-ц, 2023).

Дискусія і висновки

Різноманітність збитків, завданих українським громадянам і юридичним особам під час агресії російської федерації з 2014 р., вимагає пошуку ефективного та багатоваріантного механізму компенсації шкоди. На наш погляд, таким механізмом має бути комплексна процедура, що надає можливість швидкого та безболісного розгляду вимог щодо компенсації різних видів шкоди та втрат у різних категоріях справ. Аналіз наявних підходів й узагальнення судової практики показують, що існують конкретні питання щодо компенсації матеріальної та моральної шкоди залежно від особливостей складу справи.

Узагальнення судової практики у справах про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією російської федерації проти України, дало змогу виявити категорії осіб, які подавали та продовжують подавати позови для захисту своїх порушених війною прав, зокрема і члени сімей загиблих осіб (найчастіше військовослужбовців), учасники військових дій і внутрішньо переміщені особи. Стало очевидним, що існує велика кількість випадків, коли апеляційні та касаційні суди переглядають рішення за скаргами постраждалих через неправильне застосування закону судами першої інстанції.

Вплив практики ЄСПЛ на національну судову практику й узгодженість підходів, які сформувалися із 2014 р., свідчать про підстави для впровадження спрощених процедур визначення відшкодування та його стягнення, зокрема й у справах щодо моральної шкоди, завданої військовою агресією проти України. Більш доступні й уніфіковані процедури мають на меті звільнити позивачів від виснажливих судових процедур і додаткового стресу. Факт видачі рішень про стягнення коштів від уряду російської федерації означає, що вже існує гостра необхідність шукати майно та засоби для стягнення, що, як може спостерігати, є надзвичайно важким процесом. Це може стати метою й об'єктом подальших досліджень.

Окрім цього, під час дослідження судової практики вдалося виявити діаметрально протилежний підхід до визначення особи, відповідальної за відшкодування завданої шкоди, за якого такий обов'язок покладають на Державу Україна. За дотримання умов і критеріїв, визначений ЄКПЛ та практикою ЄСПЛ такий підхід убачається цілком виправданим, проте й таким, що може створити непосильний тягар для українського бюджету.

Внесок авторів: Ірина Ізарова – концептуалізація, методологія дослідження, написання частини зі статті, вичитування фінального чернетку; Оксана Угриновська – методологія дослідження, написання частини зі статті, вичитування фінального чернетку; Юлія Гартман – підбір матеріалу та даних для аналізу, проведення дослідження та написання частини статті.

Список використаних джерел

- Бюджетний кодекс України. (2010). Закон України від 08.07.10. № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради України*, (50–51), 572. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>
- Господарський кодекс України. (2003). Закон України від 16.01.03. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*, (18–20), 144. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>
- Єдиний державний реєстр судових рішень. (2023). <https://reyestr.court.gov.ua>
- Зауваження до Проекту Закону України про компенсацію*. (2022). Лист від 24.03.22. № 7198. <https://td.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1580088>
- Ковальський, В. (2021, 21 січня). *Концепція оновлення Цивільного кодексу України*. Юрінком Інтер. https://yurinc.com/legal_news/new_legislation/kontseptsii-ono-ovlennia-tsyvilnoho-kodeksu-ukrainy/
- Конституція України. (1996). Закон України від 28.06.96. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*, (30), 141. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>
- Осетинська, Г. (2022, 18 листопада). *Чи є доцільним скасування Господарського кодексу України?* Національна асоціація адвокатів

України. <https://unba.org.ua/publications/7706-chi-e-docil-nim-skasuvannya-gospodars-kogo-kodeksu-ukraini.html>

Постанова від 4 вересня 2019, Справа № 265/6582/16-ц. (2019). Велика Палата Верховного Суду, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86310215>

Постанова від 13 травня 2020, Справа № 711/17/19. (2020). Касаційний цивільний суд Верховного Суду, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89509134>

Постанова від 25 травня 2020, Справа № 757/61954/16-ц. (2020). Касаційний цивільний суд Верховного Суду, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88833048>

Постанова від 14 липня 2020, Справа № 757/49142/16-ц. (2020). Касаційний цивільний суд Верховного Суду, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90562925>

Постанова від 24 лютого 2021, Справа № 757/64572/16-ц. (2021). Касаційний цивільний суд Верховного Суду, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95177274>

Постанова від 1 вересня 2021, Справа № 754/10080/19. (2021). Касаційний цивільний суд Верховного Суду, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99425886>

Постанова від 3 листопада 2021, Справа № 243/11763/17. (2021). Касаційний цивільний суд Верховного Суду, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100918843>

Постанова від 6 грудня 2021, Справа № 229/667/18. (2021). Касаційний цивільний суд Верховного Суду, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101873447>

Постанова від 14 квітня 2022, Справа № 308/9708/19. (2022). Касаційний цивільний суд Верховного Суду, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064>

Постанова від 12 травня 2022, Справа № 635/6172/17. (2022). Велика Палата Верховного Суду, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104728593>

Постанова від 18 травня 2022, Справа № 428/11673/19. (2022). Касаційний цивільний суд Верховного Суду, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104635313>

Постанова від 27 липня 2022, Справа № 237/2571/17. (2022). Касаційний цивільний суд Верховного Суду, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105505183>

Постанова від 3 серпня 2022, Справа № 759/17490/18. (2022). Касаційний цивільний суд Верховного Суду, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105704131>

Постанова від 20 грудня 2022, Справа № 217/5601/21. (2022). Дніпровський апеляційний суд, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107988495>

Постанова від 20 січня 2023, Справа № 265/6582/16-ц. (2023). Касаційний цивільний суд Верховного Суду, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108526423>

Про авторське право та суміжні права. (2022). Закон України від 01.12.22. № 2811-IX. *Офіційний вісник України*, (3), 196. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20/ed20230415>

Про боротьбу з тероризмом (2003), Закон України від 20.03.03. № 638-IV. *Відомості Верховної Ради України*, (25), 180. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15>

Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини. (2006). Закон України від 23.02.06. № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*, (30), 260. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>

Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації. (2022). Постанова від 20.03.22. № 326. *Офіційний вісник України*, (26), 1413. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-n#Text>

Про затвердження Порядку компенсації витрат за тимчасове розміщення (перебування) внутрішньо переміщених осіб. (2022). Постанова від 19.03.22. № 333. *Офіційний вісник України*, (26), 1410. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2022-%D0%BF#Text>

Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні. (2022). Постанова від 20.03.22. № 331. *Офіційний вісник України*, (44), 2394. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331-2022-%D0%BF/ed20230609>

Про Кабінет Міністрів України. (2014). Закон України від 27.02.14. № 794-VII. *Відомості Верховної Ради України*, (13), 222. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18>

Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією російської федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією російської федерації проти України. (2023). Закон України від 23.02.23. № 2923-IX. *Офіційний вісник України*, (33), 1751. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20>

Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією російської федерації. (2022). Проект Закону від 24.03.22. № 7198. <https://td.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39283>

Про міжнародне приватне право. (2005). Закон України від 23.06.05. № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України*, (32), 422. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15>

Про Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні. (1993). Указ Президента від 10.06.93. № 198/93. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198/93>

Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України. (2019). Постанова від 17.07.19. № 650. *Офіційний вісник України*, (60), 2067. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2019-%D0%BF#Text>

Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року. (2019). Указ Президента від 30.09.19. № 722/2019. *Офіційний вісник України*, (79), 2712. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019>

Рішення від 23 серпня 2016, Справа № 752/7929/16-ц. (2016). Голосіївський районний суд м. Києва, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/61275011>

Рішення від 14 грудня 2016, Справа № 689/1880/16-ц. (2016). Ярмолинський районний суд Хмельницької області, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/63701174>

Рішення від 5 вересня 2017, Справа № 361/2955/17. (2017). Броварський міськрайонний суд Київської області, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/69248932>

Рішення від 21 грудня 2017, Справа № р673/1550/17. (2017). Десятирічний районний суд Хмельницької області, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/71328444>

Рішення від 13 листопада 2018, Справа № 686/21800/18. (2018). Хмельницький міськрайонний суд Хмельницької області, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77861694>

Рішення від 27 листопада 2018, Справа № 431/4115/18. (2018). Старобільський районний суд Луганської області, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78392525>

Рішення від 30 листопада 2018, Справа № 569/18381/18. (2018). Рівненський міський суд Рівненської області, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78235948>

Рішення від 4 грудня 2018, Справа № 405/6702/18. (2018). Ленінський районний суд м. Кіровограда, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78297243>

Рішення від 27 березня 2019, Справа № 711/17/19. (2019). Придніпровський районний суд м. Черкас, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81024789>

Рішення від 25 червня 2019, Справа № 752/11085/19. (2019). Голосіївський районний суд м. Києва, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82615042>

Рішення від 5 липня 2019, Справа № 522/20396/18. (2019). Приморський районний суд м. Одеси (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82831857>

Рішення від 11 листопада 2019, Справа № 355/1030/19. (2019). Барішівський районний суд Київської області, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85591782>

Рішення від 2 лютого 2021, Справа № 308/9708/19. (2021). Ужгородський міськрайонний суд Закарпатської області, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94815876>

Рішення від 9 квітня 2021, Справа № 216/4601/20. (2021). Центрально-міський районний суд м. Кривого Рогу, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96315393>

Рішення від 5 квітня 2022, Справа № 211/3600/20. (2022). Довгинцівський районний суд м. Кривого Рогу, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103890683>

Рішення від 18 травня 2022, Справа № 214/5601/21. (2022). Саксаганський районний суд м. Кривого Рогу, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104420460>

Рішення від 8 червня 2022, Справа № 215/294/21. (2022). Тернівський районний суд м. Кривого Рогу, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104683338>

Рішення від 21 червня 2022, Справа № 212/4039/21. (2022). Жовтневий районний суд м. Кривого Рогу, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104854655>

Рішення від 29 червня 2022, Справа № 943/1741/19. (2022). Буський районний суд Львівської області, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105182285>

Рішення від 25 липня 2022, Справа № 686/30265/21. (2022). Хмельницький міськрайонний суд Хмельницької області, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106416818>

Рішення від 26 липня 2022, Справа № 344/5555/22. (2022). Івано-Франківський міський суд Івано-Франківської області, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105546152>

Рішення від 12 вересня 2022, Справа № 686/21759/21. (2022). Хмельницький міськрайонний суд Хмельницької області, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107478121>

Рішення від 22 вересня 2022, Справа № 216/3586/21. (2022). Центрально-міський районний суд м. Кривого Рогу, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106871522>

Рішення від 4 жовтня 2022, Справа № 753/15426/20. (2022). Дарницький районний суд м. Києва, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106915823>

Рішення від 12 жовтня 2022, Справа № 216/5447/21. (2022). Центрально-міський районний суд м. Кривого Рогу, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106996083>

Рішення від 18 жовтня 2022, Справа № 922/916/22. (2022). Господарський суд Харківської області, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106939659>

Рішення від 21 жовтня 2022, Справа № 712/10119/20. (2022). Соснівський районний суд м. Черкаси, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107043791>

Рішення від 6 грудня 2022, Справа № 914/1552/22. (2022). Господарський суд м. Києва, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107702941>

Рішення від 19 грудня 2022, Справа № 212/3718/22. (2022). Жовтневий районний суд м. Кривого Рогу, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108199195>

Рішення від 22 грудня 2022, Справа № 910/10517/22. (2022). Господарський суд м. Києва, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108187407>

Рішення від 10 січня 2023, Справа № 357/9325/22. (2023). Білоцерківський міськрайонний суд Київської області, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108371522>

Рішення від 24 січня 2023, Справа № 127/12775/22. (2023). Вінницький міський суд Вінницької області, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108672416>

Рішення від 30 січня 2023, Справа № 911/2065/22. (2023). Господарський суд Київської області, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108985076>

Рішення від 8 лютого 2023, Справа № 243/2585/22. (2023). Слов'янський міськрайонний суд Донецької області, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108839812>

Рішення від 29 червня 2023, Справа № 913/218/22. (2023). Господарський суд Луганської області, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112209653>

Студенников, С. (2021, 29 січня). Стефанчук та члени робочої групи назвали пріоритети в роботі над оновленням Цивільного кодексу. *Судово-юридична газета*. <https://sud.ua/ru/news/publication/191810-stefanchuk-ta-chleni-robochoyi-grupi-nazvali-prioriteti-v-roboti-nad-onovlenniam-tsilivnogo-kodeksu>

Цивільний кодекс України. (2003). Закон України від 16.01.03. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*, (40–44), 356. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

Цивільний процесуальний кодекс України. (2004). Закон України від 18.03.04. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*, (40–42), 492. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>

Щербина, В. (2019). Господарсько-правова відповідальність у доктрині господарського права України та її законодавче закріплення. *Право України*, (8), 81–93. <https://doi.org/10.33498/ouu-2019-08-081>

Albakajji, M. (2022). The Responsibility for Environmental Damages During Armed Conflicts: The Case of the War between Russia and Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*, 5 (Spec. 4–2), 82–101. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.4-a000444>

Al-Harithy, H. (Ed.). (2010). *Lessons in Post-War Reconstruction: Case Studies from Lebanon in the Aftermath of the 2006 War*. Taylor and Francis. <https://doi.org/10.4324/9780203851524>

Ashingdane v. the United Kingdom, App. 8225/78 (1985, May 28). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-57425>

Babičenko, D. (2018). Geplante Verluste: Zur Berechnung der materiellen Kriegsschäden der UdSSR im Zweiten Weltkrieg 1943–1947. *Osteuropa*, 68(6), 143–164.

Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law. (2005). Resolution 60/147 dated 15.12.05. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-and-guidelines-right-remedy-and-reparation>

Brands Kehris, I. (2022, October 13). *Presentation of the Annual Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights*. United Nations Human Rights. <https://www.ohchr.org/en/statements-and-speeches/2022/10/presentation-annual-report-united-nations-high-commissioner-human>

Castellana, M. (2005). Le prime decisioni della Commissione degli indennizzi delle Nazioni Unite per la riparazione dei danni ambientali della guerra del Golfo del 1990–1991. *Rivista giuridica dell'ambiente*, 20(5), 891–925.

Charter of the United Nations (1945, June 26). <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>

Chiragov and Others v. Armenia, App. 13216/05 (2015, June 16). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-155353>

Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War (1949, August 12). <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gcii-1949?activeTab=1949GCs-APs-and-commentaries>

Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land and its Annex: Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land (1907, October 18). <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907>

Cudak v. Lithuania, App. 15869/02 (2010, March 23). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-97879>

Dogan and Others v. Turkey, App. 8803-8811/02 (2004, June 29). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-61854>

- Dogan and Others v. Turkey*, App. 8803-8811/02 (2006, July 13). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-76309>
- Establishing the Enlarged Partial Agreement on the Register of Damage Caused by the aggression of the Russian Federation against Ukraine*. (2023). Resolution CM/Res(2023)3 dated 12.05.23. <https://rm.coe.int/0900001680ab2595>
- European Convention on Human Rights (Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms) (1950, November 4). https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_eng
- Fogarty v. the United Kingdom*, App. 37112/97 (2001, November 21). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-59886>
- Gilbert, E. (2015). The Gift of War: Cash, Counterinsurgency, and "Collateral Damage". *Security Dialogue*, 46(5), 403–421. <https://doi.org/10.1177/0967010615592111>
- Grelka, F. (2019). Beutekunst und Zeitstraub: Sowjetische Restitutionspraxis in der SBZ. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 67(1), 73–103. <https://doi.org/10.1515/vfzg-2019-0003>
- Gricius, G. (2019). Transitional Justice: Lustration and Vetting in Ukraine and Georgia. *Journal of Liberty and International Affairs*, 5(2), 26–42.
- Helsinki Final Act (1975, August 1). <https://www.osce.org/helsinki-final-act>
- Horne, C. M. (2023). Accountability for Atrocity Crimes in Ukraine: Gendering Transitional Justice. *Women's Studies International Forum*, 96, 102666. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2022.102666>
- Jobin, P. (2021). The Economy of Compensation and Struggle for Reparation: The Case of Formosa Plastics in Taiwan. In L. Centemeri, S. Topçu & J. P. Burgess (Eds.), *Rethinking Post-Disaster Recovery: Socio-Anthropological Perspectives on Repairing Environments* (pp. 25–48). Taylor and Francis. <https://doi.org/10.4324/9781003184782-3>
- Kalmanovitz, P. (2015). Compensation and Land Restitution in Transitions from War to Peace. In C. López-Guerra, & J. Maskivker (Eds.), *Rationality, Democracy, and Justice: The Leg. of Jon Elster* (pp. 191–220). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107588165.016>
- Karnaukh, B. (2022). Territorial Tort Exception? The Ukrainian Supreme Court Held that the Russian Federation Could Not Plead Immunity with regard to Tort Claims Brought by the Victims of the Russia-Ukraine War. *Access to Justice in Eastern Europe*, 5(3), 165–177. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.2-n000321>
- Kopecky v. Slovakia*, App. 44912/98 (2004, September 28). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-66758>
- Legal and Human Rights Aspects of the Russian Federation's Aggression against Ukraine*. (2023). Resolution 2482 dated 26.01.23. <https://pace.coe.int/en/files/31620/html>
- Loizidou v. Turkey (Article 50)*, App. 40/1993/435/514 (1998, July 28). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-58201>
- May, L. (2012). Reparations, Restitution, and Transitional Justice. In L. May, & A. Forcehimes (Eds.), *Morality, Jus Post Bellum, and International Law* (pp. 32–48). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139161916.003>
- McElhinney v. Ireland*, App. 31253/96 (2001, November 21). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-59887>
- Memorandum on Security Assurances in Connection with Ukraine's Accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (1994, December 5). <https://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=080000280401fbb>
- Moghalu, K. (2005). *Rwanda's Genocide: The Politics of Global Justice*. Palgrave Macmillan.
- Mohee, M. (2021). State Responsibility for Protracted Displacement: An International Legal Approach to Durable Solutions. *International Journal of Refugee Law*, 33(1), 111–136. <https://doi.org/10.1093/ijrl/eeab014>
- Oleynikov v. Russia*, App. 36703/04 (2013, March 14). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-117124>
- Payne, C. R. (2016). Legal Liability for Environmental Damage: The United Nations Compensation Commission and the 1990–1991 Gulf War. In C. Bruch, C. Muffett, & S. Nichols (Eds.), *Governance, Natural Resources and Post-Conflict Peacebuilding* (pp. 719–760). Taylor and Francis. <https://doi.org/10.4324/9780203109793-33>
- Payne, C. R. (2017). Developments in the Law of Environmental Reparations: A Case Study of the UN Compensation Commission. In C. Stahn, J. Iverson & J. S. Easterday (Eds.), *Environmental Protection and Transitions from Conflict to Peace: Clarifying Norms, Principles, and Practices* (pp. 329–366). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198784630.003.0015>
- Perrot, X. (2006). Les biens culturels dans les réparations pour dommages de guerre, 1919 et 1945, "restitutio in integrum", compensation et fongibilité. *Revue historique de droit français et étranger*, 84(1), 47–69.
- Popa Tache, C. E. (2023). State Immunity, Between Past and Future. *Access to Justice in Eastern Europe*, 6(1), 97–110. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-6.1-a000121>
- Protocol I Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (1977, June 8). <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977?activeTab=1949GCs-APs-and-commentaries>
- Prytyka, D. (2018). Justice in Commercial Matters: History of Development and Novelty of Ukrainian Reform. *Access to Justice in Eastern Europe*, 1(1), 35–61. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-1.1-a000003>
- Risvas, M. (2019). Non-Discrimination and the Protection of Foreign Investments in the Context of an Armed Conflict. In K. F. Gómez, A. Gourgourinis, & C. Titi (Eds.), *International Investment Law and the Law of Armed Conflict* (pp. 199–215). Springer Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-10746-8_10
- Sabeh El Leil v. France*, App. 34869/05 (2011, June 29). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-105378>
- Sand, P. H. (2005). Compensation for Environmental Damage from the 1991 Gulf War. *Environmental Policy and Law*, 35(6), 244–249.
- Sargsyan v. Azerbaijan*, App. 40167/06 (2015, June 16). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-155662>
- Schulzke, M., & Carroll, A. C. (2018). Corrective Justice for the Civilian Victims of War: Compensation and the Right to Life. *Journal of International Relations and Development*, 21(2), 372–395. <https://doi.org/10.1057/jird.2015.34>
- Teitel, R. G. (2014). *Globalizing Transitional Justice: Contemporary Essays*. Oxford University Press.
- The Global Goals. (2015). *Goal 16 Peace, Justice and Strong Institutions*. <https://www.globalgoals.org/16-peace-justice-and-strong-institutions>
- The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-Conflict Societies*. (2004). Report of the Secretary-General S/2004/616 dated 23.08.04. <https://digitallibrary.un.org/record/527647>
- Universal Declaration of Human Rights, Resolution 217 A(III) (1948, December 10). <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
- Vienna Convention on Diplomatic Relations (1961, April 18). https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtsdg_no=III-3&chapter=3&clang=en
- Wallishauser v. Austria*, App. 156/04 (2012, July 17). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-112194>
- Williams, M. S., Nagy, R., & Elster, J. (Eds.). (2012). *Transitional Justice*. New York University Press.

References

- Albakjaji, M. (2022). The Responsibility for Environmental Damages During Armed Conflicts: The Case of the War between Russia and Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*, 5 (Spec. 4–2), 82–101. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.4-a000444>
- Al-Harithy, H. (Eds.). (2010). *Lessons in Post-War Reconstruction: Case Studies from Lebanon in the Aftermath of the 2006 War*. Taylor and Francis. <https://doi.org/10.4324/9780203851524>
- Ashingdane v. the United Kingdom*, App. 8225/78 (1985, May 28). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-57425>
- Babičenko, D. (2018). Geplante Verluste: Zur Berechnung der materiellen Kriegsschäden der UdSSR im Zweiten Weltkrieg 1943–1947. *Osteuropa*, 68(6), 143–164.
- Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law*. (2005). Resolution 60/147 dated 15.12.05. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-and-guidelines-right-remedy-and-reparation>
- Brands Kehris, I. (2022, October 13). *Presentation of the Annual Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights*. United Nations Human Rights. <https://www.ohchr.org/en/statements-and-speeches/2022/10/presentation-annual-report-united-nations-high-commissioner-human>
- Budget Code of Ukraine. (2010). Law of Ukraine dated 08.07.10. No. 2456-VI. *Sheets of the Verkhovna Rada of Ukraine*, (50–51), 572 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>
- Castellaneta, M. (2005). Le prime decisioni della Commissione degli indennizzi delle Nazioni Unite per la riparazione dei danni ambientali della guerra del Golfo del 1990–1991. *Rivista giuridica dell'ambiente*, 20(5), 891–925.
- Charter of the United Nations (1945, June 26). <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>
- Chiragov and Others v. Armenia*, App. 13216/05 (2015, June 16). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-155353>
- Civil Code of Ukraine. (2003). Law of Ukraine dated 16.01.03. No. 435-IV. *Sheets of the Verkhovna Rada of Ukraine*, (40–44), 356 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
- Code of Civil Procedure of Ukraine. (2004). Law of Ukraine dated 18.03.04. No. 1618-IV. *Sheets of the Verkhovna Rada of Ukraine*, (40–42), 492 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>
- Commercial Code of Ukraine. (2003). Law of Ukraine dated 16.01.03. No. 436-IV. *Sheets of the Verkhovna Rada of Ukraine*, (18–20), 144 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>
- Constitution of Ukraine. (1996). Law of Ukraine dated 28.06.96. No. 254k/96-BP. *Sheets of the Verkhovna Rada of Ukraine*, (30), 141 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-bp#Text>
- Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War (1949, August 12). <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gcii-1949?activeTab=1949GCs-APs-and-commentaries>
- Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land and its Annex: Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land (1907, October 18). <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907>
- Cudak v. Lithuania*, App. 15869/02 (2010, March 23). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-97879>

- Decision of 23 August 2016, Case No. 752/7929/16-ц.* (2016). Holosiivskiy District Court of Kyiv, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/61275011>
- Decision of 14 December 2016, Case No. 689/1880/16-ц.* (2016). Yarmolynetskiy District Court of Khmelnytskyi Region, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/63701174>
- Decision of 5 September 2017, No. Case 361/2955/17.* (2017). Brovary City District Court of Kyiv Region, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/69248932>
- Decision of 21 December 2017, No. Case p673/1550/17.* (2017). Derazhnyan District Court of Khmelnytskyi Region, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/71328444>
- Decision of 13 November 2018, Case No. 686/21800/18.* (2018). Khmelnytskyi City District Court of Khmelnytskyi Region, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77861694>
- Decision of 27 November 2018, Case No. 431/4115/18.* (2018). Starobilskiy District Court of Luhansk Region, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78392525>
- Decision of 30 November 2018, Case No. 569/18381/18.* (2018). Rivne city court of Rivne Region, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78235948>
- Decision of 4 December 2018, Case No. 405/6702/18.* (2018). Leninsky District Court of Kirovohrad, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78297243>
- Decision of 27 March 2019, Case No. 711/17/19.* (2019). Prydniprovskiy District Court of Cherkasy, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81024789>
- Decision of 25 June 2019, Case No. 752/11085/19.* (2019). Holosiivskiy District Court of Kyiv, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82615042>
- Decision of 5 July 2019, Case No. 522/20396/18.* (2019). Prymorskiy District Court of Odessa, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82831857>
- Decision of 11 November 2019, Case No. 355/1030/19.* (2019). Baryshevsky District Court of Kyiv Region, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85591782>
- Decision of 2 February 2021, Case No. 308/9708/19.* (2021). Uzhhorod City District Court Transcarpathian Region, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94815876>
- Decision of 9 April 2021, Case No. 216/4601/20.* (2021). Central City District Court of Kryvyi Rih, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96315393>
- Decision of 5 April 2022, Case No. 211/3600/20.* (2022). Dovhyntsiivskiy District Court of Kryvyi Rih, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103890683>
- Decision of 18 May 2022, Case No. 214/5601/21.* (2022). Saksahanskiy District Court of Kryvyi Rih, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104420460>
- Decision of 8 June 2022, Case No. 215/294/21.* (2022). Ternivskiy District Court of Kryvyi Rih, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104683338>
- Decision of 21 June 2022, Case No. 212/4039/21.* (2022). Zhovtnevyi District Court of Kryvyi Rih, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104854655>
- Decision of 29 June 2022, Case No. 943/1741/19.* (2022). Busky District Court of Lviv Region, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105182285>
- Decision of 25 July 2022, Case No. 686/30265/21.* (2022). Khmelnytskyi City District Court of Khmelnytskyi Region, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106416818>
- Decision of 26 July 2022, Case No. 344/5555/22.* (2022). Ivano-Frankivsk City Court of Ivano-Frankivsk Region, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105546152>
- Decision of 12 September 2022, Case No. 686/21759/21.* (2022). Khmelnytskyi City District Court of Khmelnytskyi Region, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107478121>
- Decision of 22 September 2022, Case No. 216/3586/21.* (2022). Central City District Court of Kryvyi Rih, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106871522>
- Decision of 4 October 2022, Case No. 753/15426/20.* (2022). Darnytskyi District Court of Kyiv, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106915823>
- Decision of 12 October 2022, Case No. 216/5447/21.* (2022). Central City District Court of Kryvyi Rih, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106996083>
- Decision of 18 October 2022, Case No. 922/916/22.* (2022). Commercial Court of Kharkiv Region, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106939659>
- Decision of 21 October 2022, Case No. 712/10119/20.* (2022). Sosniv District Court of Cherkasy, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107043791>
- Decision of 6 December 2022, Case No. 914/1552/22.* (2022). Commercial Court of Kyiv, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107702941>
- Decision of 19 December 2022, Case No. 212/3718/22.* (2022). Zhovtnevyi District Court of Kryvyi Rih, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108199195>
- Decision of 22 December 2022, Case No. 910/10517/22.* (2022). Commercial Court of Kyiv, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108187407>
- Decision of 10 January 2023, Case No. 357/9325/22.* (2023). Bilotserkiv City District Court of Kyiv Region, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108371522>
- Decision of 24 January 2023, Case No. 127/12775/22.* (2023). Vinnytsia City Court of Vinnytsia Region, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108672416>
- Decision of 30 January 2023, Case No. 911/2065/22.* (2023). Commercial Court of Kyiv Region, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108985076>
- Decision of 8 February 2023, Case 243/2585/22.* (2023). Slavyanskiy City District Court of Donetsk Region, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108839812>
- Decision of 29 June 2023, Case No. 913/218/22.* (2023). Commercial Court of Luhansk Region, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112209653>
- Dogan and Others v. Turkey, App. 8803-8811/02* (2004, June 29). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-61854>
- Dogan and Others v. Turkey, App. 8803-8811/02* (2006, July 13). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-76309>
- Establishing the Enlarged Partial Agreement on the Register of Damage Caused by the aggression of the russian federation against Ukraine.* (2023). Resolution CM/Res(2023)3 dated 12.05.23. <https://rm.coe.int/0900001680ab2595>
- European Convention on Human Rights (Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms) (1950, November 4). https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_eng
- Fogarty v. the United Kingdom, App. 37112/97* (2001, November 21). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-59886>
- Gilbert, E. (2015). The Gift of War: Cash, Counterinsurgency, and "Collateral Damage". *Security Dialogue*, 46(5), 403–421. <https://doi.org/10.1177/0967010615592111>
- Grelka, F. (2019). Beutekunst und Kunstraub: Sowjetische Restitutionspraxis in der SBZ. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 67(1), 73–103. <https://doi.org/10.1515/vfzg-2019-0003>
- Gricius, G. (2019). Transitional Justice: Lustration and Vetting in Ukraine and Georgia. *Journal of Liberty and International Affairs*, 5(2), 26–42.
- Helsinki Final Act (1975, August 1). <https://www.osce.org/helsinki-final-act>
- Horne, C. M. (2023). Accountability for Atrocity Crimes in Ukraine: Gendering Transitional Justice. *Women's Studies International Forum*, 96, 102666. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2022.102666>
- Jobin, P. (2021). The Economy of Compensation and Struggle for Reparation: The Case of Formosa Plastics in Taiwan. In L. Centemeri, S. Topçu, & J. P. Burgess (Eds.), *Rethinking Post-Disaster Recovery: Socio-Anthropological Perspectives on Repairing Environments* (pp. 25–48). Taylor and Francis. <https://doi.org/10.4324/9781003184782-3>
- Kalmanovitz, P. (2015). Compensation and Land Restitution in Transitions from War to Peace. In C. López-Guerra, & J. Maskivker (Eds.), *Rationality, Democracy, and Justice: The Leg. of Jon Elster* (pp. 191–220). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107588165.016>
- Karnaukh, B. (2022). Territorial Tort Exception? The Ukrainian Supreme Court Held that the russian federation Could Not Plead Immunity with regard to Tort Claims Brought by the Victims of the russia-ukraine war. *Access to Justice in Eastern Europe*, 5(3), 165–177. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.2-n000321>
- Kopecky v. Slovakia, App. 44912/98* (2004, September 28). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-66758>
- Kovalskiy, V. (2021, January 21). *The Concept of Updating the Civil Code of Ukraine*. Jurinkom Inter [in Ukrainian]. https://yurincom.com/legal_news/new_legislation/kontsepsiia-onovlennia-tsyvilnoho-kodeksu-ukrainy/Legal and Human Rights Aspects of the russian federation's aggression against Ukraine. (2023). Resolution 2482 dated 26.01.23. <https://pace.coe.int/en/files/31620/html>
- Loizidou v. Turkey (Article 50), App. 40/1993/435/514* (1998, July 28). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-58201>
- May, L. (2012). Reparations, Restitution, and Transitional Justice. In L. May & A. Forcehimes (Eds.), *Morality, Jus Post Bellum, and International Law* (pp. 32–48). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139161916.003>
- McElhinney v. Ireland, App. 31253/96* (2001, November 21). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-59887>
- Memorandum on Security Assurances in Connection with Ukraine's Accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (1994, December 5). <https://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=080000280401fbb>
- Moghalu, K. (2005). *Rwanda's Genocide: The Politics of Global Justice*. Palgrave Macmillan.
- Mohee, M. (2021). State Responsibility for Protracted Displacement: An International Legal Approach to Durable Solutions. *International Journal of Refugee Law*, 33(1), 111–136. <https://doi.org/10.1093/ijrl/eeab014>
- Oleynikov v. Russia, App. 36703/04* (2013, March 14). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-117124>
- On approval of the Procedure for Compensation of Costs for Temporary Accommodation (Stay) of Internally Displaced Persons. (2022). Resolution

dated 19.03.22. No. 333. *Official Gazette of Ukraine*, (26), 1410 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2022-%D0%BF#Text>

On approval of the Procedure for Determining the Damage and Losses Caused to Ukraine as a Result of armed aggression of the Russian Federation. (2022). Resolution dated 20.03.22. No. 326. *Official Gazette of Ukraine*, (26), 1413 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-m#Text>

On approval of the Procedure for Providing Compensation to Employers for Labor Costs for the Employment of Internally Displaced Persons as a Result of Hostilities During Martial Law in Ukraine. (2022). Resolution dated 20.03.22. No. 331. *Official Gazette of Ukraine*, (44), 2394 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331-2022-%D0%BF/ed20230609>

On Compensation for Damage to and Destruction of Certain Categories of Real Estate as a Result of Hostilities, Terrorist Acts, Sabotage Caused by the armed aggression of the Russian Federation. (2022). Draft Law dated 24.03.22. No. 7198. (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39283>

On Compensation for Damage to and Destruction of Certain Categories of Real Estate as a Result of Hostilities, Terrorist Acts, Sabotage Caused by the armed aggression of the Russian Federation Against Ukraine and the State Register of Property Damaged and Destroyed as a Result of Hostilities, Terrorist Acts, Sabotage Caused by the Armed Aggression of the Russian Federation Against Ukraine. (2023). Law of Ukraine dated 23.02.23. No. 2923-IX. *Official Gazette of Ukraine*, (33), 1751. [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20>

On Copyright and Related Rights. (2022). Law of Ukraine dated 01.12.22. No. 2811-IX. *Official Gazette of Ukraine*, (3), 196 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20/ed20230415>

On Fight Against Terrorism. (2003). Law of Ukraine dated 20.03.03. No. 638-IV. *Sheets of the Verkhovna Rada of Ukraine*, (25), 180 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15>

On Private International Law. (2005). Law of Ukraine dated 23.06.05. No. 2709-IV. *Sheets of the Verkhovna Rada of Ukraine*, (32), 422 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15>

On the Cabinet of Ministers of Ukraine. (2014). Law of Ukraine dated 27.02.14. No. 794-VII. *Sheets of the Verkhovna Rada of Ukraine*, (13), 222 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18>

On the Execution of Decisions and Application of Practice of the European Court of Human Rights, Law of Ukraine dated 23.02.06. No. 3477-IV. *Sheets of the Verkhovna Rada of Ukraine*, (30), 260 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>

On the Formation of a Working Group on the Recodification (Updating) of the Civil Legislation of Ukraine. (2019). Resolution dated 17.07.19. No. 650. *Official Gazette of Ukraine*, (60), 2067 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2019-%D0%BF#Text>

On the Regulation on Diplomatic Missions and Consular Institutions of Foreign Countries in Ukraine. (1993). Decree of President dated 10.07.93. No. 198/93 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198/93>

On the Sustainable Development Goals of Ukraine until 2030. (2019). Decree of President dated 30.09.19. No. 722/2019. *Official Gazette of Ukraine*, (79), 2712 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019>

Osetynska, G. (2022, November 18). *Is it Advisable to Abolish the Commercial Code of Ukraine?* Ukrainian National Bar Association [in Ukrainian]. <https://unba.org.ua/publications/7706-chi-e-docil-nim-skasuvannya-gospodarskogo-kodeksu-ukraini.html>

Payne, C. R. (2016). Legal Liability for Environmental Damage: The United Nations Compensation Commission and the 1990–1991 Gulf War. In C. Bruch, C. Muffett, & S. Nichols (Eds.), *Governance, Natural Resources and Post-Conflict Peacebuilding* (pp. 719–760). Taylor and Francis. <https://doi.org/10.4324/9780203109793-33>

Payne, C. R. (2017). Developments in the Law of Environmental Reparations: A Case Study of the UN Compensation Commission. In C. Stahn, J. Iverson, & J. S. Easterday (Eds.), *Environmental Protection and Transitions from Conflict to Peace: Clarifying Norms, Principles, and Practices* (pp. 329–366). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198784630.003.0015>

Perrot, X. (2006). Les biens culturels dans les réparations pour dommages de guerre, 1919 et 1945, "restitutio in integrum", compensation et fongibilité. *Revue historique de droit français et étranger*, 84(1), 47–69.

Popa Tache, C. E. (2023). State Immunity, Between Past and Future. *Access to Justice in Eastern Europe*, 6(1), 97–110. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-6.1-a000121>

Protocol I Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (1977, June 8). <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977?activeTab=1949GCs-APs-and-commentaries>

Prytyka, D. (2018). Justice in Commercial Matters: History of Development and Novelties of Ukrainian Reform. *Access to Justice in Eastern Europe*, 1(1), 35–61. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-1.1-a000003>

Remarks on the Draft Law of Ukraine on Compensation, Letter No. 7198 (2022, March 24), (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1580088>

Resolution of 4 September 2019, Case No. 265/6582/16-ц. (2019). Grand Chamber of the Supreme Court, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86310215>

Resolution of 13 May 2020, Case No. 711/17/19. (2020). Civil Cassation Court of the Supreme Court, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89509134>

Resolution of 25 May 2020, Case No. 757/61954/16-ц. (2020). Civil Cassation Court of the Supreme Court, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88833048>

Resolution of 14 July 2020, Case No. 757/49142/16-ц. (2020). Civil Cassation Court of the Supreme Court, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90562925>

Resolution of 1 February 2021, Case No. 757/64572/16-ц. (2021). Civil Cassation Court of the Supreme Court, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95177274>

Resolution of 1 September 2021, Case No. 754/10080/19. (2021). Civil Cassation Court of the Supreme Court, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99425886>

Resolution of 3 November 2021, Case No. 243/11763/17. (2021). Civil Cassation Court of the Supreme Court, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100918843>

Resolution of 6 December 2021, Case No. 229/667/18. (2021d). Civil Cassation Court of the Supreme Court, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101873447>

Resolution of 14 April 2022, Case No. 308/9708/19. (2022). Civil Cassation Court of the Supreme Court, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064>

Resolution of 12 May 2022, Case No. 635/6172/17. (2022). Grand Chamber of the Supreme Court, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104728593>

Resolution of 18 May 2022, Case No. 428/11673/19. (2022). Civil Cassation Court of the Supreme Court, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104635313>

Resolution of 27 July 2022, No. Case 237/2571/17. (2022). Civil Cassation Court of the Supreme Court, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105505183>

Resolution of 3 August 2022, No. Case 759/17490/18. (2022). Civil Cassation Court of the Supreme Court, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105704131>

Resolution of 20 December 2022, No. Case 217/5601/21. (2022). Dniro Court of Appeal, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107988495>

Resolution of 20 January 2023, Case No. 265/6582/16-ц. (2023). Civil Cassation Court of the Supreme Court, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108526423>

Risvas, M. (2019). Non-Discrimination and the Protection of Foreign Investments in the Context of an Armed Conflict. In K. F. Gómez, A. Gourgourinis, & C. Titi (Eds.), *International Investment Law and the Law of Armed Conflict* (pp. 199–215). Springer Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-10746-8_10

Sabeh El Leil v. France, App. 34869/05 (2011, June 29). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-105378>

Sand, P. H. (2005). Compensation for Environmental Damage from the 1991 Gulf War. *Environmental Policy and Law*, 35(6), 244–249.

Sargsyan v. Azerbaijan, App. 40167/06 (2015, June 16). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-155662>

Schulzke, M., & Carroll, A. C. (2018). Corrective Justice for the Civilian Victims of War: Compensation and the Right to Life. *Journal of International Relations and Development*, 21(2), 372–395. <https://doi.org/10.1057/jird.2015.34>

Shherbyna, V. (2019). Economic and Legal Responsibility in the Economic Law Doctrine of Ukraine and Its Legislative Consolidation. *Law of Ukraine*, (8), 81–93 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33498/louu-2019-08-081>

Studennykov, S. (2021, January 29). Stefanchuk and Members of the Working Group Named the Priorities in the Work on Updating the Civil Code. *Judicial and Legal Newspaper* [in Ukrainian]. <https://sud.ua/ru/news/publication/191810-stefanchuk-ta-chleni-robochoyi-grupi-nazvali-prioriteti-v-roboti-nad-onovlenniam-tsvilnogo-kodeksu>

Teitel, R. G. (2014). *Globalizing Transitional Justice: Contemporary Essays*. Oxford University Press.

The Global Goals. (2015). *Goal 16 Peace, Justice and Strong Institutions*. <https://www.globalgoals.org/16-peace-justice-and-strong-institutions>

The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-Conflict Societies. (2004). Report of the Secretary-General S/2004/616 dated 23.08.04. <https://digitalibrary.un.org/record/527647>

Unified State Register of Court Decisions. (2023) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua>

Universal Declaration of Human Rights, Resolution 217 A(III) (1948, December 10). <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

Vienna Convention on Diplomatic Relations (1961, April 18). https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mttdsg_no=III-3&chapter=3&clang=en

Wallishauser v. Austria, App. 156/04 (2012, July 17). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-112194>

Williams, M. S., Nagy, R., & Elster, J. (Eds.). (2012). *Transitional Justice*. New York University Press.

Отримано редакцією журналу / Received: 05.10.23

Прорецензовано / Revised: 24.10.23

Схвалено до друку / Accepted: 11.11.23

Iryna IZAROVA, DSc (Law), Prof.
ORCID ID: 0000-0002-1909-7020
e-mail: irina.izarova@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Oksana UHRYNOVSKA, PhD (Law), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0002-3642-5903
e-mail: oksana.uhrynovska@lnu.edu.ua
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

Yuliia HARTMAN, Master's Student
ORCID ID: 0000-0002-5637-8358
e-mail: Yuliia.Hartman@lnu.edu.ua
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

COMPENSATION FOR DAMAGES CAUSED BY WAR: INVESTIGATING THE ISSUE USING THE EXAMPLE OF ARMED AGGRESSION BY THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE

Background. War is synonymous with destruction, encompassing both property losses and the lives and health of ordinary citizens. The damages suffered by Ukraine and its citizens during years of occupation of territories and war actions are calculated in millions, although it is difficult to definitively establish both the methodology for calculations and the specific figures. To restore justice, it appears far more critical to define a fair, transparent, and understandable procedure for compensating the damages inflicted upon citizens and businesses due to these events. This becomes especially crucial in the context of meeting sustainable development goals, particularly ensuring equal access to justice for all. This article is dedicated to these issues and their related aspects.

Methods. To determine the procedure for compensating losses and damages caused by war, we initially identified what can be compensated and who can file a compensation claim. These and other factors determine the specifics of the procedure for restoring rights and compensating for the harm caused by war in Ukraine. In seeking answers to these questions, we analyzed the current legislation of Ukraine and drafted laws proposed to regulate relations associated with compensation for damages.

A comprehensive analysis of concepts such as losses, damages, compensation, reparations, and indemnification, as defined in national legislation and international agreements, was also conducted. Summarizing the judicial practices of national courts (more than 250 analyzed decisions of first-instance, appellate, and cassation courts from February 20, 2014, to September 1, 2023, examples of which are provided in the study) indicates the existence of different approaches to compensating for harm in terms of restoring violated citizens' rights.

Results. To develop potential solutions to these problems, an analysis of the experiences of countries that faced similar events was conducted. Particular attention is given to the practice of the European Court of Human Rights, which holds significant importance for Ukraine (decisions on cases concerning compensation for damages caused by occupation).

Conclusions. In conclusion, it is proposed to determine approaches to the application of compensation and indemnification institutions, aligning them with international approaches and under societal expectations to identify the most effective forms of protection for these rights based on defined criteria.

Keywords: compensation for damages; compensation for harm caused by war; war in Ukraine; dispute resolution; transitional justice.

Незважаючи на те, що професорка Ірина Ізарова є заступницею директорки Координаційного центру із випуску серії наукових періодичних видань "Вісник Київського національного Університету імені Тараса Шевченка", що могло б призвести до можливого прямого чи опосередкованого впливу на ухвалення редакційного рішення щодо публікації, автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Під час розгляду та рецензування статті було дотримано всі вимоги та процедури відповідно до редакційної політики журналу. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

Despite Professor Irina Izarova serving as the deputy director of the Coordination Center for the publication of the series of scientific periodicals "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv", which could potentially lead to direct or indirect influence on editorial decisions regarding publication, the authors declare the absence of any conflicts of interest. During the review and peer-review process of the article, all requirements and procedures were adhered to according to the editorial policy of the journal. The funders did not participate in the development of the research; in the collection, analysis, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.